

Martijn Duineveld, Mirjam Koedoot, Jaap Lengkeek

**CONSTRUCTIES
VAN
BETON**

& Iemand die tegen zijn hond zegt: 'vlieg'

[Zes beschouwingen over de omgang met en de betekenissen van 'erfgoed' in de context van maatschappelijke processen, landschap & ruimtelijke ordening]

Constructies van beton & *Iemand die tegen zijn hond zegt: 'vlieg'*

Zes beschouwingen over de omgang met en de betekenissen van 'erfgoed' in de context van maatschappelijke processen, landschap en ruimtelijke ordening.

Martijn Duineveld, Mirjam Koedoot, Jaap Lengkeek

E-mail:

martijn.duineveld@wur.nl

mirjam.koetoot@wur.nl

jaap.lengkeek@wur.nl

Internet:

www.alterra.wur.nl/NL/cl/org/sal/duinepubl.htm

ISBN: 90-6754-816-2

© 2004 Leerstoelgroep Sociaal Ruimtelijke Analyse

Wageningen Universiteit

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	5
MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT, GRONDGEDACHTEN EN METHODE VAN DE STUDIES	10
Maatschappelijke context	10
Grondgedachte	12
Methode	13
CONSTRUCTIES VAN BETON	15
Inleiding	15
De geboorte van een geschiedenis	20
Alles verklaard?	27
Plek en de omgang met relictten uit het verleden	28
Iets meer verklaard	33
Sociale intenties en de omgang met het verleden	33
Nog meer verklaard?	40
DE MACHT VAN EEN SCHADUWDISCOURS	41
Inleiding	41
De nalatigheid van het officiële discours	41
Behoud in de marge en de macht van een schaduwdiscours	43

De werkwijze van twee stichtingen	44
De intenties en doelen van de twee stichtingen	48
Conclusie	51
IEMAND DIE TEGEN ZIJN HOND ZEGT: ‘VLIEG’	52
Conclusies in het licht van...	52
BIOGRAFIEËN VAN HET LANDSCHAP	62
Inleiding	62
Wetenschappelijke biografieën	65
Buitenwetenschappelijke biografieën	68
De biografie als ‘ <i>story line</i> ’	71
Wetenschap en beleidspraktijk verenigd	75
Slot: op de bres voor weerloze waarden	79
EEN GEVECHT OM DE GESCHIEDENIS	80
Verleden, landschap, mensen, workshop	80
Enige notities vooraf	81
Vechten om de geschiedenis	82
Hoe de geschiedenis te representeren?	86
Belevingsonderzoek in consensusland	89
Tot slot	91
BIBLIOGRAFIE	93

INLEIDING¹

Jaap Lengkeek

Erfgoed is belangrijk. De UNESCO heeft een werelderfgoedlijst opgesteld. Er zijn Europese verdragen gesloten voor erfgoedbehoud. In Nederland waken de Rijksdiensten voor de monumentenzorg en oudheidkundig bodemonderzoek over het erfgoed, gesteund door beleid op alle bestuurlijke niveaus. Wanneer in het dichtbevolkte Nederland onderdelen van de omgeving belangrijk worden gevonden, of het nu natuur is, erfgoed of zelfs rust en stilte, dan moeten er plannen worden gemaakt om te voorkomen dat iets verloren gaat temidden van al datgene wat aanspraken doet op de schaarse ruimte. Behoud van erfgoed moet een plaats hebben in de ruimtelijke ordening.

Al in de Klassieke Oudheid werd erfgoed als belangrijk erkend. Romeinen kopieerden beelden, die honderden jaren eerder door Griekse kunstenaars waren vervaardigd. De *Grand Tour*, de educatieve reis voor welgestelde jongeren in Noord-Europa, die in de zestiende eeuw als ideaal ontstaat, richtte zich weer op de overblijfselen van de Klassieke beschaving, vooral in Italië. Deze overblijfselen golden als ‘voorbeeld’, waarnaar men zich kon buigen, een fascinerende wereld, die eigenlijk niet meer bestond, maar die aan de hand van de overblijfselen kon worden ‘teruggedacht’. De titel van David Lowenthal’s boek, *The Past is a Foreign Country*, geeft een pakkende metafoer voor de interesse in het verleden. Zoals wanneer men een vreemd land bezoekt, dat men maar zeer ten dele kan leren kennen. Een ver land als voorwerp van verlangen.

¹ De auteurs willen Janine Kuiper en Sjaak Bakker bedanken voor het redigeren van de teksten en alle geïnterviewden voor hun medewerking.

Tegenwoordig neemt de kennis van de historische en archeologische wetenschappen de plaats in van de vroeger alom geldende nostalgische verheerlijking van het verleden.

Maar erfgoed kan ook minder officieel belangrijk worden gevonden dan zoals we dat tegenkomen in wetenschappelijke verhandelingen en beleidsstukken. Er zijn veel mensen, die in hun alledaagse woon- en leefomgeving overblijfselen uit het verleden koesteren omdat deze hen verbinden met het eigene van de plek. Interesse in het plaatsgebonden eigen verleden is een betrekkelijk nieuw maatschappelijk verschijnsel, wat in de 19^e eeuwse Romantiek in Europa vorm begon te krijgen. Sociale en ruimtelijke identiteiten worden belangrijker wanneer oude politieke feodale structuren verdwijnen en in de opkomende moderne staten nieuwe bindingen nodig zijn. Het eigen en gezamenlijke verleden biedt houvast, ook wanneer de sociale veranderingen zich in steeds sneller tempo voltrekken. Het is opmerkelijk hoeveel plaatselijke historische, archeologische en heemkundige verenigingen bestaan in steden en op het platteland.

In de meest recente periode doet zich een verandering voor, waarbij de eerdere scheiding tussen stad en platteland aan het verdwijnen is. De stad doortrekt en omarmt het platteland, waarbij het behoud van erfgoed op verschillende manieren aan de orde is. De veranderingen dreigen erfgoed 'uit te vlakken'. Erfgoed heeft bij uitstek de symboliek van de oorspronkelijke toestand van een gebied, dat door stad en land-vermenging niet meer eenduidig te begrijpen valt. En, erfgoed biedt bewoners een 'gevoel van plaats' en 'ergens zijn' in een bestaan dat steeds mondialer wordt.

Dit boekje gaat over de spanning die kan ontstaan tussen de wijze waarop formeel het belang van erfgoed wordt bepaald en vastgelegd in wetenschap en beleid enerzijds, en de wijze waarop erfgoed in het alledaagse leven van mensen een betekenis heeft anderzijds. Waarom zou daartussen een spanning bestaan? John Urry relateert in zijn boek de metafoor van geschiedenis als

'foreign country', door te stellen dat de geschiedenis niet ergens ver weg ligt, maar juist in de hoofden van mensen is opgenomen en daarin steeds opnieuw vorm krijgt afhankelijk van voortdurende maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen.² Zo is geschiedenis niet alleen ver weg en ontoegankelijk, maar paradoxaal genoeg ook dichtbij en permanent ontsloten. Wat de spanning veroorzaakt tussen het officiële erfgoed en het toegeëigende onofficiële erfgoed is dat het eerste wordt vastgelegd, zorgvuldig onderzocht en aan expliciete opvattingen wordt verbonden, die maar geleidelijk bij voortschrijdend inzicht veranderen. Het tweede is veel meer verbonden met bepaalde kenmerken, die uit het verleden worden gelicht, eclecticisch, en dynamischer omdat het beeld van het verleden direct aan het veranderende heden blijft gekoppeld, zonder dat men zich aan enige regel daarvoor heeft vastgelegd. Is het eerste vooral van empirie afhankelijk, het tweede bestaat vooral bij de gratie van de menselijke verbeelding. Tom Selwyn maakt in zijn boek *The Tourist Image* een onderscheid in *'cool'* en *'hot'* authenticity.³ De authenticiteitsvraag staat bij erfgoed altijd centraal: is het overblijfsel echt nog wat het was, is het gecorrumpeerd of is het namaak? Deze vraag wordt *'cool'* benaderd door de archeologen, historici en beleidsmakers. De laatsten vertalen de vraag bovendien in beleidscriteria, waarmee zoiets als een archeologische waardenkaart kan worden gemaakt, zodat beleidsmakers weten wat gespaard moet en wat vernietigd mag worden. *Cool, clean* en objectiverend. Groepen bewoners, amateur-archeologen en historici, gefascineerde toeristen benaderen het erfgoed met emoties. Hoe echt of historisch bijzonder het is zal minder ter zake zijn dan de emoties die ermee gepaard gaan: 'van ons', 'prachtig', 'mysterieus', 'zelf gevonden', 'wij weten hoe het zit'. *'Hot'* dus en subjectief.

2 Urry 1990: *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*: 132, 155

3 Selwyn 1996: *Introduction*

Experts met hun koele benadering zijn niet altijd onder de indruk van emotionele en subjectieve betekenissen. Maar juist daardoor kunnen ze voorbijgaan aan essentiële voorwaarden om het behoud van erfgoed maatschappelijk goed in te bedden en te verankeren.

Dit boekje bestaat uit zes stukken. Allemaal gaan ze over de alledaagse omgang met cultuurhistorie en erfgoed in de context van ruimtelijke vraagstukken. Daarin komt steeds naar voren dat de betekenissen van erfgoed, die *'hot'* zijn, sterk kunnen variëren en afwijken van de koele inzichten en standaards. Kortom, in de ruimtelijke ordening kunnen daardoor problemen ontstaan. Beleid voor behoud volgens waardenkaarten of gerechtvaardigd door wetenschappelijk betekenis sluit bijvoorbeeld niet aan bij het belang dat plaatselijke bewoners aan erfgoed toekennen. Dat is een probleem omdat in de ruimtelijke ordening waarde wordt gehecht aan maatschappelijk 'draagvlak'. Waar draagvlak ontbreekt, kan het gebeuren dat mensen te hoop lopen tegen ingrepen en regels of wordt de uitvoering van het beleid moeilijk gemaakt omdat de dagelijkse praktijken van mensen de uitvoering frustreren. Monumentale bomen kunnen in een nacht worden omgezaagd, monumentale panden zijn met enkele verbouwingen van hun historische uniciteit beroofd. En andersom, er is ook een probleem wanneer op erfgoed gerichte acties van bewoners stuklopen op regels of een gebrek aan beleidskader.

Vervolg van het boekje

In het eerste stuk wordt de context van de studies geschetst en wordt er ingegaan op de methode van onderzoek. Het tweede stuk is een bewerking en uitwerking van de afstudeerscriptie⁴ van Mirjam Koedoot en gaat over de contextgebonden omgang

⁴ Koedoot 2003: *Erfgoed in beton: een studie naar betekenisgeving aan historisch erfgoed en implicaties voor de ruimtelijke ordening*

met de overblijfselen van de IJssellinie, een historisch relict uit de Koude Oorlog. Koude oorlog blijkt *'hot'* te zijn. Het derde stuk gaat over twee organisaties die zich bezig houden met het behoud van militair erfgoed, waaronder wederom de IJssellinie. In het stuk wordt ingegaan op de wijze waarop deze organisaties buiten het officiële 'discours' en beleid om erfgoed weten te behouden. In het vierde stuk wordt een aantal conclusies getrokken uit voorgaande stukken. Deze worden gepresenteerd als reactie op uitspraken die men veel tegenkomt in het debat over cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. De vraag of een hond kan vliegen, zoals de ondertitel van dit boekje suggereert, komt daar aan de orde. Het vijfde stuk gaat over het concept 'Biografie van het landschap', wat is ontwikkeld om verschillende soorten kennis over het landschappelijke verleden te integreren. Er zijn verschillende typen biografieën te onderscheiden en daarmee samenhangend worden er verschillende rollen omschreven die wetenschappers en niet wetenschappers kunnen vervullen in het debat over de omgang met cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Het laatste stuk is een verslag van een workshop die in 2002 werd gehouden waarbij een panel van cultuurhistorici, natuurkenners en willekeurige mensen uit het publiek discussieerden over de wijze waarop om zou moeten worden gegaan met de geschiedenis van de Duivelsberg, een druk bezocht natuurgebied bij Nijmegen, waarin overblijfselen uit het verleden prominent aanwezig zijn. Omdat de emoties daarbij een *'hot'* rol speelden, werd er ook gediscussieerd over de vraag hoe 'belevingsonderzoek' zich verhoudt tot de spanning tussen *'cool'* en *'hot authenticity'*.

MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT, GRONDGEDACHTEN EN METHODE VAN DE STUDIES

Martijn Duineveld & Mirjam Koedoot

MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT

Binnen de praktijken van ruimtelijke planning en ontwerp is er in toenemende mate de intentie ontstaan historisch erfgoed een expliciete plaats te geven.⁵ De behoefte om de historische betekenis van het landschap te bewaren en relictten uit het verleden te behouden kan worden beschouwd als een reactie op een periode waarin de functionaliteit van de ruimte voorop stond en de daarbij behorende veranderingen belangrijker leken te worden geacht dan historische relictten en structuren in het landschap. Transformaties in de vorm van herinrichtingen, ruilverkavelingen, stedenbouw, etc. hebben weinig plekken ongemoeid gelaten en veel 'waarden' zijn volgens sommigen verloren gegaan.

Door tal van mensen is er in wetenschappelijke artikelen, essays, media en diverse beleidsnotities gewezen op het verlies van 'historische waarden'. Zo spreekt de cultuurfilosoof Ton Lemaire van de onthistorisering van het landschap. Volgens hem zouden de opeenvolgende veranderingen in de omgeving geen herkenning meer bieden en onze omgeving zou veranderen in

⁵ Zie o.a.: OC&W 1999: *Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*.

ning meer bieden en onze omgeving zou veranderen in een anonieme en geschiedloze ruimte.⁶

De ‘filosofisch onderbouwde’ angst voor een geschiedloze ruimte is volgens ons één van de vele uitspraken waarmee sommigen het belang van het behoud van cultuurhistorie in het landschap in ogenschijnlijke objectieve feiten proberen te onderbouwen. Een ander voorbeeld is de veronderstelde relatie tussen landschappelijke ‘identiteit’ en het erfgoed. Zo wordt in de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening⁷ de bezorgdheid uitgesproken over het verdwijnen van ‘regionale identiteit’ en ‘historische herkenbaarheid’. Kortom, zoals Van Assche en Duineveld elders opmerken: ‘*Waar grof gezegd planners, ontwerpers en beleidsmakers in cultuurhistorie een krachtig middel zagen om betere plannen en een betere maatschappij te maken, zagen de cultuurhistorici de verhoogde interesse van deze groepen als een middel om meer van hun geliefde erfgoed te bewaren. Daar waar planologen denken de ruimtelijke identiteit met cultuurhistorie te kunnen beschermen is de aandacht voor veel cultuurhistorici een uitgelezen kans om veel van hun geliefde erfgoed voor vernietiging te behouden.*’⁸

In de hier beschreven studies wordt de aandacht voor cultuurhistorie, het denken en spreken over cultuurhistorie, nader beschouwd en geproblematiseerd. Zo wordt er in veel van de wetenschappelijke en beleidsnotities impliciet geclaimd wat erfgoed is en welke erfgoed van waarde is (en daarmee veelal het behouden waard). Onze interesse gaat, met onder meer Gamble en Handler⁹, Caftanzoglou¹⁰, Bender¹¹, en Bender en Winer¹², uit

6 Kolen & Lemaire 1999: *Landschap in meervoud: perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*

7 VROM 2001: *Ruimte maken, ruimte delen: Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening*

8 Van Assche & Duineveld 2004: *Groot Archeologiekamp Leidsche Rijn: over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp*

9 Gable & Handler 2003: *After Authenticity at an American Heritage Site*

naar de wijze waarop relictten uit het verleden sociaal worden geconstrueerd, en hoe er mee wordt omgaan, in de context van het landschap, van planning en ontwerp. Dat betekent dat wij in deze studie zelf niet aan geschiedvorsing of aan geschiedschrijving doen. Ook zijn we niet uit op het geven van argumenten of het aandragen van wetenschappelijke legitimaties voor het behoud van relictten die door bepaalde groepen als erfgoed worden beschouwd.

De uitspraak van Ludwig Wittgenstein: *‘Die Menschen heute glauben, die Wissenschaftler seien da, sie zu belehren, die Dichter und Musiker etc., sie zu erfreuen. Dass diese sie etwas zu lehren haben; kommt ihnen nicht in den Sinn. Wissenschaftler seien da, sie zu belehren, die Dichter und Musiker etc., sie zu erfreuen. Dass diese sie etwas zu lehren haben; kommt ihnen nicht in den Sinn’*.¹³ is ons uit het hart gegrepen. Wij hopen de lezer iets te leren over de relatie tussen mens en landschap en tussen mensen en mensen.

GRONDGEDACHTE

Achter dit onderzoek gaan een aantal theoretische noties schuil en daarmee samenhangend wordt er een aantal methodische keuzes gemaakt, die de hierboven beschreven invalshoek nader verklaren en ondersteunen. Dit onderzoek is constructivistisch van aard. Dat wil zeggen dat het uitgaat van de kentheoretische vooronderstelling dat wij de werkelijkheid enkel kunnen kennen binnen een raamwerk van betekenissen, welke worden gecon-

10 Caftanzoglou 2001: *The Shadow of the sacred Rock: Contrasting Discourses of Place under the Acropolis*

11 Bender 1998: *Stonehenge: Making Space*.

12 Bender & Winer 2001: *Contested landscapes: movement, exile and place*

13 Wittgenstein & Wright 1980: *Culture and value (Vermischte Bemerkungen)*

strueerd in sociale interactie.¹⁴ Met Peirce beschouwen wij de wijze waarop mensen kennis produceren als een proces dat verloopt via tekens.¹⁵ Alles heeft het in zich een teken te worden. Pas als 'iets' door 'iemand' als teken wordt geïnterpreteerd dan worden de dingen in de wereld betekenisvol.

Wat mensen waarnemen, wat ze 'waar' en van waarde achten wordt geconstrueerd in een discours.¹⁶ Een discours is beeld van de realiteit dat sommige elementen daarin doet oplichten en andere onzichtbaar laat.¹⁷ Een discours is ook een manier van denken, spreken, schrijven en handelen die wordt geproduceerd in sociale interactie en wordt gereguleerd door tal van sociale, institutionele processen, procedures, machten en krachten.¹⁸

METHODE

Onderzoek naar de wijze waarop mensen werkelijkheden construeren, onderzoek naar andermans interpretaties en omgang met de wereld is het type onderzoek dat ondermeer wordt uitgevoerd binnen disciplines als antropologie, 'cultural studies', sociologie en psychologie. De methodes die wij in deze studie hanteren zijn sterk geïnspireerd op antropologisch, interpretatief on-

14 Duineveld & Lengkeek 2002: *Het beleefde land: over beleving & meervoudig ruimtegebruik*

15 Eco 1976: *A theory of semiotics*, Driel 1993: *De Semiosis. De semiotiek van C.S. Peirce in verband gebracht met het verschijnsel 'film'*, Hoopes 1994: *Peirce on Signs: Writings on Semiotic by Charles Sanders Peirce*, Chandler 2001: *Semiotics: the basics*

16 Howarth 2000: *Discourse*

17 Van Assche & Jacobs 2002: *Kwaliteit in Complexiteit. Ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover*

18 Foucault 1988: *De orde van het spreken*

derzoek, in de lijn van Geertz, e.a.,¹⁹, en op de 'cultural studies'²⁰, en zijn daarnaast verfijnd door gedachtes uit de semiotiek en de discours analyse.²¹

Een interpretatief etnografisch onderzoek is gebaseerd op interpretaties ván, en reflecties en analyses die worden gepleegd óp het empirisch materiaal. De methode van data verzamelen en analyse zijn sterk geïnspireerd op interpretatieve methoden.²² Binnen de postmoderne interpretatieve methoden is het verzamelen van data en het analyseren ervan geen duidelijk te onderscheiden proces. De theoretische inzichten en vooronderstellingen sturen in grote mate het empirische onderzoek en de resultaten uit de empirie geven weer richting aan het vervolg van het onderzoek en de analyse.

Voor de twee onderstaande studies hebben we op verschillende manieren data verzameld. Ten eerste zijn er semi-gestructureerde interviews gehouden. Daarnaast hebben we tekstanalyses uitgevoerd. Dat wil zeggen dat we geschreven materiaal verzameld hebben als boeken, folders, kranten, internetsites, etc. die ons iets kunnen vertellen over het denken, spreken en handelen van mensen, groepen en instituties. In de teksten wordt in de voetnoten naar dit materiaal verwezen.

19 Geertz 1973: *Interpretation of cultures: selected essays*, Driessen 1994: *In de ban van betekenis: proeven van symbolische antropologie*

20 Hall 1997: *Representation: cultural representations and signifying practices*

21 Hajer 1995: *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*

22 Zie o.a.: Denzin 1997: *Interpretive ethnography: ethnographic practices for the 21st century*, Flowerdew & Martin 1997: *Methods in human geography: a guide for students doing research projects* en Seale 1998: *Researching society and culture*

CONSTRUCTIES VAN BETON

Mirjam Koedoot & Martijn Duineveld

INLEIDING

Beton...

Op 10 minuten fietsen van de binnenstad van Arnhem, aan de zuidzijde van de Rijn, nabij de Nelson Mandela brug, ligt Meinderswijk. Als we bij www.google.com 'Meinderswijk' in typen komen we terecht op tal van natuur- en ecologiesites. 'Meinderswijk' brengt ons ook op 'Homo.nl', waar de naam is opgenomen in een lange lijst van plekken, langs snelwegen, in stadsranden en bossages waar mannen mannen kunnen ontmoeten. Meinderswijk: natuur & recreatie, concluderen we.

We bezoeken Meinderswijk in de zomer van 2003. Jonge stellen en een paar gezinnen vermaken zich op de kleine strandjes langs de rivier en zien de Rijn traag voorbij stromen. Anderen, voornamelijk mannen, verpozen aan een voormalig grindgat, wat nu functioneert als recreatieplas. Zij menen zich de vrijheid te kunnen permitteren geen kleren te dragen. Ze lopen naakt rond en niet iedereen kan dat waarderen. Het landschap waar deze taferelen zich afspelen oogt rommelig. Een rommeligheid die wordt versterkt door de her en der over het terrein verspreid liggende betonnen constructies, geasfalteerde dijkjes en sluizen. Midden in een voormalig weiland, ver van de recreanten, ligt, ietwat verloren in het landschap, een soort van stuw. Het is 2 meter hoog en zo'n 50 meter lang. Je kunt er overheen fietsen. Het relict vormt een groot contrast met 'de natuur', die daar haar eigen gang mag gaan en de uiterwaarden heeft omgetoverd in een zee van bloemen.

...*De IJssellinie*

De relictten in Meinderswijk zullen door veel recreanten gezien worden als stukken beton, metaal en asfalt. Sommigen zullen in de relictten misschien de contouren van een bunker herkennen of de vorm van een geschutskoepel en zich af vragen: 'Misschien iets uit de Tweede Wereldoorlog?' Wij zien andere dingen. Omdat we hier, volgens de boeken 'Drijvende stuwen voor de landsverdediging'²³ en 'De IJssellinie 1950-1968'²⁴ te maken hebben met restanten van een verdedigingslinie uit de koude oorlog: 'De IJssellinie'.

Volgens de twee boeken is de IJssellinie gebouwd in 1953 als verdedigingslinie tegen de veronderstelde dreiging van de Unie van Sovjet Republieken (USSR). Het is een waterlinie die door het onder water zetten van land functioneert als verdedigingswerk, ook wel 'inundatie' genoemd. De Nederlandse defensie dacht dat een grondaanval van de Russen door het opwerpen van een waterbarrière moeilijk, dan wel onmogelijk gemaakt kon worden.

De linie is gebouwd tegen de achtergrond van de sterke expansie van het Sovjetpact in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Er bestond in die tijd in Nederland een angst voor een mogelijke inval van de Russen. Deze angst werd veroorzaakt door de veronderstelde politieke en militaire initiatieven vanuit de Sovjet Unie in die periode. Daarnaast speelde de erg verzwakte positie van het Westen na de Tweede Wereldoorlog mee. Om weerstand te kunnen bieden aan de veronderstelde dreiging werden in het diepste geheim drijvende stuwen en honderden bunkers gebouwd. De stuwen dienden om, in tijden van oorlog, delen van de rivieren de Rijn, de IJssel en de Waal af te sluiten, om van de

23 Beekmans & Schilt 1998: *Drijvende stuwen voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJssellinie*

24 Reijer 1998: *De IJssellinie 1950-1968*

Ijsselvallei een groot inundatiegebied te kunnen maken. Dit alles om de Randstad die, met haar havens, vliegvelden en industrieën, binnen Europa van grote strategische betekenis was, te beschermen.

Mocht de Ijssellinie in werking worden gezet dan was het noodzakelijk om de 400.000 inwoners van het gebied te evacueren. De bewoners waren echter niet op een evacuatie voorbereid, want de ware bedoeling van de bouwwerken bij de rivier werd angstvallig geheim gehouden. Zelfs burgemeesters en stadsbesturen waren zeer beperkt of niet op de hoogte van dit plan. Ook de media werd geboden er niet over te schrijven. Van de mogelijk potentiële doden die als gevolg van de inundatie zouden vallen was enkel het ministerie van defensie en een deel van de Nederlandse regering zich bewust.

De realisering van de Ijssellinie is tot in startklaar stadium verwezenlijkt. Tijdens de Cuba-crisis in 1963 heeft zelfs de eerste fase van inwerkingstelling van de linie plaatsgevonden. Een deel van de sluizen werd gesloten. Vele dorpen, delen van stadswijken en boerenland kampten enige tijd met wateroverlast; rioleringen liepen over en het water in de velden bleef staan. De meeste mensen vermoedden niet dat hier een dergelijk plan achter schuil ging.

Enkele jaren na de realisering van de linie, ontstond de wens om de verdedigingslinie verder naar het oosten, bij de Elbe te plaatsen. De Ijssellinie kreeg hierdoor een positie als reservelinie, maar al snel bleek ook dit niet nodig. Mede door de hoge kosten van het onderhoud, jaarlijks zo'n 2,5 miljoen gulden, de hinder die de scheepvaart ondervond van de drempels in de rivieren en de beperkingen die aangrenzende steden ondervonden, werd in 1964 besloten de Ijssellinie op te heffen.

Het grootste deel van de Ijssellinie werd stelselmatig vernietigd, vaak in overleg met de betreffende grondeigenaren. Enkele delen van de linie, zoals een landhoofd bij Arnhem, werden afgezonken en opgespoten met zand. De kosten van de ontmanteling

bleken echter hoog, wat de prioriteit van het opruimen temperde. Omdat de binnendijks gelegen onderdelen van de linie niet direct voor hinder voor de scheepvaart zorgden en deze terreinen indertijd waren aangekocht van boeren, besloot defensie de daar aanwezige bunkers niet te verwijderen.

Een aantal van de bunkers hebben tot aan de jaren '90 op actief gestaan. Pas bij het uiteenvallen van de Sovjet Unie in 1991 werden ook de laatste restanten van de linie opgeheven en verdween het predikaat: 'STAATSGEHEIM'.

Hoewel de Ijssellinie voor een groot deel is ontmanteld zijn er nog tientallen bunkers, verschillende dijken en enkele stuwonderdelen die herinneren aan haar bestaan.

Beton = De Ijssellinie

Betekeningen zijn noodzakelijk voor de waarneming, zo leert de perceptie-psychologie ons.²⁵ De kennis die we over de linie vergaarden maakt dat er in Meinderswijk opeens tal van relictten oplichten en hun onderlinge structuur zichtbaar wordt. Zo is het hoofdlinlaatwerk (we interpreteerde het eerder als een 'soort van stuw'), één van de inundatiewerken, nog duidelijk herkenbaar.

Wij zien nu een geheel andere Meinderswijk. De natuur ontplooit zich tussen de restanten van een nooit gebruikt verdedigingswerk. Honden rennen over de overblijfselen uit de Koude Oorlog, mensen rusten op erfgoed.

Wie vanaf Meinderswijk naar de overkant van de Rijn kijkt, ziet naast de pier, aan de linkerkant een haven. Er staan een zestal metalen pilaren in het water. Om de haven zelf zijn de resten van een stevige betonnen schutting terug te vinden. Het is de haven waar, in de jaren 50, een drijvende stuw heeft gelegen. Verder zijn nabij de stuw, op het terrein van de KEMA, nog tientallen bunkers te vinden, waaronder een commandopost, een bataljon-

25 Coeterier 1987: *De waarneming en waardering van landschappen*

commandopost en gebetonneerde vechtwagens. Een deel van de sluisdam is er ook nog.

Ook in Nijmegen, in en nabij de Waal, is nu nog relatief veel van de linie terug te vinden.²⁶ Zo zijn er langs de waaloever bij Nijmegen enkele betonnen gebouwen blijven staan, waaronder een bataljonscommandopost, bataljongeneeskundige hulppost, een afdelingscommandopost voor luchtdoelartillerie en een generatorgebouwtje. Ook vinden we er een in beton gestorte vechtwagen met kanon en geschutskoepel, en daarnaast bevinden er zich ook nog betonnen grondvlakken, platen, puinruïnes en een asfaltvloer in de rivierbodem.

In Olst, in en nabij de IJssel, zijn van de oorspronkelijke zestig bunkers er dertig overgebleven. De commandopost is nog aanwezig en ook de bataljonscommandopost. De geneeskundige hulppost is deels onder de grond gelegen, maar nog in goede staat. Vier gebetonneerde vechtwagens liggen verspreid langs de IJssel. Enkelen daarvan zijn nog steeds voorzien van de gevechtskoepel. Ook de kunstmatige verhogingen die indertijd zijn aangebracht zijn zichtbaar aanwezig in het landschap.

Omgang met de linie & het doel van deze studie

Hoewel we in Olst, Arnhem en Nijmegen ongeveer dezelfde relictten van de linie kunnen vinden, wordt er op de verschillende plekken anders met de restanten van de IJssellinie omgegaan. In Arnhem lijken de resten van de linie langzaam te vergaan en in de vergetelheid te raken. Ze worden overwoekerd door de natuur, vallen uit elkaar en verdwijnen. In Olst zijn tal van relictten van de linie, waaronder een aantal bunkers, opgeknapt en heringericht. Daar wordt het verhaal van de IJssellinie verteld in speciaal daarvoor georganiseerde rondleidingen en zijn er tal van

²⁶ Voor een uitgebreide beschrijving van de restanten van de linie zie: Reijer 1998: *De IJssellinie 1950-1968*: 133-160

vrijwilligers actief om de geschiedenis en de restanten van de linie te behouden.

Het contrast tussen de situatie in Olst en Arnhem vormt het onderzoeksobject van deze studie. In deze studie willen we bekijken welke sociale mechanismen van invloed zijn geweest op de verschillende wijze waarop er in Arnhem en in Olst is omgegaan met de relictten van de IJssellinie.

Hoewel het onderzoek ons in eerste instantie iets zegt over de omgang met de IJssellinie, menen we uit deze studie een aantal mechanismen bloot te kunnen leggen die ons iets vertellen over de omgang met het erfgoed in meer algemene zin. Doel van deze studie is dan ook meer inzicht te krijgen in de wijze waarop verschillende (groepen) mensen betekenis geven aan het verleden, relictten uit het verleden en hoe zij hiermee omgaan.

Vervolg van dit stuk

We zullen hieronder eerst ingaan op een eerste mechanisme in de omgang met de linie en dat is de wijze waarop de geschiedenis- en daarmee relictten -voor sommigen betekenisvol kon worden. Met het bovenstaande samenhangend zal daarna worden ingegaan op de invloed die individuen en 'instanties' hebben gehad op het behoud van de Linie. Dan zal worden ingegaan op de relatie tussen de betekenis, het gebruik van de plekken waar de relictten zich bevinden en de omgang met de restanten van de Linie. Als laatste verklarend mechanisme willen we ingaan op de sociale motieven die mensen kunnen hebben om bepaalde geschiedenissen op een bepaalde wijze te representeren.

DE GEBOORTE VAN EEN GESCHIEDENIS

Volgens sommige semiotici worden potentiële tekens pas actueel als ze bij de aanschouwer leiden tot een semiosis, het proces van

betekenisgeving.²⁷ Overblijfselen uit het verleden (in principe dus alles!) kunnen we beschouwen als potentiële tekens die enkel als actueel teken naar het verleden verwijzen als ze als zodanig worden geïnterpreteerd. Om iets als ‘beton’ te interpreteren is sociaal geconstrueerde kennis nodig. Kennis die maakt dat wij een deel van de wereld als beton herkennen en in de categorie ‘beton’ plaatsen (naast, bijvoorbeeld, de categorieën zand, hout, asfalt, etc.).²⁸ Om ‘beton’ als een relict uit de Koude Oorlog waar te kunnen nemen is andere en nog meer kennis nodig. Men moet bekend zijn met de geschiedenis van de Koude Oorlog en men moet het stuk beton kunnen herkennen als een deel van bijvoorbeeld ‘de IJssellinie’.

Om te begrijpen waarom sommige mensen de betonnen relicten als tekens interpreteren die verwijzen naar de geschiedenis van de IJssellinie en waarom men met name in Olst veel aandacht aan het behoud van de linie heeft geschonken, zullen we nu reconstrueren door welke sociale processen de stukken beton, e.d. voor sommigen betekenisvol zijn geworden en voor anderen betekenisloos zijn gebleven.

De macht van twee publicaties

Rond het begin van de jaren '90 neemt de stichting Menno van Coehoorn het initiatief tot het schrijven van ‘Drijvende Stuwen’, een boek over de ontstaansgeschiedenis van de IJssellinie. Min of meer rond dezelfde tijd werkt ook Dhr. De Rijer aan een boek over de linie: ‘De IJssellinie 1950-1968’. Het zijn deze publicaties geweest die, naast het bestaan van persoonlijke herinneringen, de geschiedenis van de linie en daarmee de betekenis van de relicten bij velen bekend hebben gemaakt. Het zijn deze boeken ge-

27 Driel 1993: *De Semiosis. De semiotiek van C.S. Peirce in verband gebracht met het verschijnsel 'film'*

28 Vlg. Eco 2001: *Kant en het vogelbekdier*

weest die volgens ons, direct en indirect, een grote invloed hebben gehad op de sociale constructie van de kennis en daarmee de collectieve bewustwording van de geschiedenis van de IJssellinie. Er is een aantal zaken die dit lijkt te bevestigen.

Zowel in Olst als in Arnhem zijn veel van de beheerders en eigenaren van de terreinen waar de linie te vinden is op de hoogte van het bestaan van de boeken en hebben zij veelal één van de boeken in hun bezit. Zo heeft de beheerder van het KEMATERrein in Arnhem het boek ‘Drijvende Stuwen’ bij zich als hij ons rondleidt. De gemeente Arnhem, die een inventarisatie liet uitvoeren naar de huidige status van de overblijfselen van de Linie, baseert haar inventarisatie grotendeels op beide boeken. Daarnaast zijn de beide boeken ook gebruikt voor de informatie op verschillende informatiepanelen die op verschillende plekken langs de gehele linie zijn neergezet. In Olst, waar zoals gezegd veel aandacht aan de linie wordt geschonken, worden de boeken ook regelmatig geraadpleegd voor de juiste reconstructie van de relictten, zoals de herinrichting van de bunkers.

Een ander effect dat de boeken hebben gehad op de bewustwording van deze geschiedenis is veroorzaakt door de media-aandacht die is gegeven aan de IJssellinie na het verschijnen van de boeken. Tal van artikelen zijn verschenen over de geschiedenis van de linie en de auteurs van de boeken gaven verschillende interviews aan (lokale) kranten.²⁹

Behoud in Olst en de actieve inzet van individuen

Naast de ‘macht’ van de twee publicaties is het dankzij de actieve inzet van mensen en organisaties geweest dat de geschiedenis van de IJssellinie een collectieve geschiedenis is geworden en dat

²⁹ Zie ondermeer: Horlings 2000: *Een staatsgeheim als museum Wandelroute langs bunkers van IJssellinie bij Olst*, www.geocities.com/akhorlin/00-olst.html, Tienkamp 2001: *IJssellinie: even huiveringwekkend als boeiend* en Horlings 1997: *De rigoureuze opgave van Noord- en Oost-Nedeland*.

sommige van de overblijfselen ervan behouden zijn gebleven. Met name in Olst gaf een kleine groep mensen bekendheid aan de IJssellinie waardoor men in de fysieke omgeving bewust is gaan verwijzen naar deze geschiedenis.

In Olst was het horen van de daadwerkelijke bedoeling achter de stuw een grote verrassing voor de buurt. Pas wanneer De Reijer van Stichting Functioneel Bunkerbeheer tijdens een lezing vertelt wat zich in de jaren '50 afspeelde langs de IJssel, en als later de twee publicaties over de linie verschijnen, lijken de herinneringen van enkelen een geschiedenis te worden, onderdeel van een min of meer collectief historisch bewustzijn.

Het is De Reijer geweest die in het begin van de jaren '90 al een aantal malen de gemeente Olst benaderde met het verzoek iets met de bunkers te doen. In eerste instantie leken de verzoeken van De Reijer weinig effect te hebben. De gemeente was namelijk reeds van plan het landgoed te verkopen wegens de hoge onderhoudskosten. In 1996 wordt landgoed De Haere verkocht aan de Stichting IJssellandschap. Dat jaar nam De Reijer opnieuw initiatief en benadert de nieuwe eigenaar van de bunkers.

Stichting IJssellandschap was zelf niet bekend met de geschiedenis van de relicten en hoort van De Reijer voor het eerst over de historische achtergrond van de bunkers. Dhr. de Jong van de stichting IJssellandschap erkent de invloed van De Reijer: *'Je gaat dan het boek lezen. En in contact met De Reijer krijg je oog voor die geschiedenis.'* De stichting raakte geïnteresseerd en verleende, in samenwerking met het Olster Historisch Genootschap, medewerking aan de organisatie van een lezing over de IJssellinie. In 1996 stroomt het landgoed vol met nieuwsgierigen. *'Dat heeft tot opstoppingen op de dijk geleid, parkeerproblemen etc. Daar merkte je al wel: deze geschiedenis leeft in de streek.'* De Reijer vertelde voor een stampvolle zaal de geschiedenis van de IJssellinie. Er verschenen zo'n 800 mensen. De pers was aanwezig. Lokale kranten en de

radio stonden vooraan om verslag te doen. Als feestelijke toegift werden die dag enkele bunkers open gebrand.

Daarna volgden de ontwikkelingen zich in rap tempo op. De Reijer stelde Stichting IJssellandschap voor een museum in te richten over de IJssellinie. Er werden materialen bij elkaar gezocht, veelal afkomstig uit bunkers elders, en twee bunkers werden *'updated'* naar jaren '50 maatstaven. De seintechnieken van de commandopost werden gerepareerd en de medische hulppost werd voorzien van ziekenbedden. In 1999, nog maar drie jaar na de lezing, gaan de deuren van het museum open, wederom onder enorme belangstelling vertelt Dhr. de Jong van de Stichting IJssellandschap: *'We hebben de toenmalige burgemeester van Olst op monumentendag uitgenodigd om de bunkers officieel te openen. Daar is wat pers bij geweest en wat publiciteit aan gegeven. En dan merk je dat het begint te leven, men krijgt er belangstelling voor, je hoort er verhalen van. De eerste twee dagen dat we open waren zijn er bijna 3000 mensen naar binnen geweest. Dat was iets wat we absoluut nooit verwacht hadden'*

De aandacht voor de linie heeft tot gevolg dat er een vrijwilligersclubje gevormd werd onder de lokale bevolking. Zij ging zich specifiek bezighouden met het restaureren en herinrichten van de commandopost en het militaire hospitaal. Ook verzorgden ze een aantal malen per maand rondleidingen in het museum. Tevens werd er een bunkerroute aangelegd langs de verschillende bunkers op het terrein.

Onder de vrijwilligers zit een aantal oudere heren dat zelf, als mechanicus of elektricien, nog betrokken is geweest bij de bouw van de linie. Deze 'authentieke' en andere vrijwilligers zijn van groot belang omdat de stichting IJssellandschap zelf geen geld, tijd en mankracht beschikbaar heeft voor het dagelijks besturen en in stand houden van het museum.

Het belang van de actieve inzet van deze vrijwilligers voor de omgang met de linie lijkt groot, want in de nota's van de gemeente komen de relictten nog niet voor. Desondanks blijkt Dhr.

Thompson van de gemeente Olst erg enthousiast over de ontwikkelingen op Landgoed De Haere: *‘Als gemeente willen we alle medewerking verlenen om de overblijfselen van de linie te beschermen. Het is dan wel niet zo oud, maar het is toch cultuurhistorisch erfgoed! Het hoort bij de gemeente, heel veel mensen vinden het belangrijk, er is veel draagvlak voor. Dat moeten we bewaren voor het nageslacht. We willen het dan ook terugbrengen, in de oude staat, restaureren. Er zijn veel vrijwilligers bij betrokken die hard meewerken. En waar kan, werken wij als gemeente mee.’* Hij is blij met de aandacht voor de IJssellinie: *‘Zo staat Olst ook weer een beetje op de kaart’*

De publieke aandacht voor het verleden van de IJssellinie zorgde ervoor dat ook toeristen al snel hoogte krijgen van wat er zich op landgoed De Haere afspeelt. Op Internet doet een wandelvereniging verslag van de geheime geschiedenis in Olst: *‘Voorbij de kruising betreden we het landgoed De Haere. Maar het sprookjesachtige loofbos achter het statige landhuis verbergt duistere geheimen uit een tijd die niet eens zover achter ons ligt. Op het hoogtepunt van de Koude Oorlog, tussen 1950 en 1968, is hier in het diepste geheim gewerkt aan een verdedigingslinie om het rode gevaar te keren. Even verder beklimmen we een van de kazematten, die dienden ter verdediging van de stuw. Nu lachen we erom en halen we onze schouders op. De IJssellinie is een onschuldig cultuurhistorisch monument geworden, een publiekstrekker met paaltjesroutes en expositieruimten.’*³⁰

Ook een enthousiaste vader die een bezoek bracht aan het landgoed De Haere bericht hierover op zijn website: *‘Langs de IJssel tussen Deventer en Olst ligt landgoed de Heere. Het landhuis is prachtig gerestaureerd. 's Zondags is dit een mooi plekje om even te wandelen in het bos. In het bos zijn veel paddestoelen te vinden. Eikels, beukennoten en kastanjes zijn er ook volop te vinden. Een mooie attractie voor de kinderen is de ruïne. Deze staat geheimzinnig verscholen tussen de struiken. Het gebied maakt deel uit van de IJssellinie. Er zijn dan ook*

30 www.wandelkrant.nl

*vele heuvels en bunkers te vinden. Dat maakt het voor de kids extra spannend!*³¹

Toeristische informatie of het verslag van een enthousiaste vader over de relictten in Arnhem zal men niet snel tegenkomen op het internet. In Arnhem heeft tot op heden geen enkele organisatie of groep zich actief ingezet voor het behoud van de linie. De overblijfselen van de linie blijven in de ogen van veel betrokkenen oud beton en er wordt geen publieke aandacht gegeven aan ‘de geschiedenis’ van de IJssellinie.

Onwetendheid

Hoewel er voldoende reden is om aan te nemen dat er mede door de hierboven geschetste factoren een geschiedenis is geconstrueerd die bij een collectief bekend is, is deze voor veel mensen nog steeds een verborgen geschiedenis. Zo antwoordt een dame die we, op de Klingelbeekseweg in Arnhem, op een ingegraven tank wijzen en vragen wat het is: ‘Oh dat ding, die bunker. Dat is uit de Tweede Wereldoorlog, geloof ik. Die hebben ze toen ingegraven.’ In Olst wordt er door sommigen vergelijkbaar over gedacht: ‘Tsjja, herhaaldelijk moesten we hier hakenkruizen en dergelijke verwijderen. Die mensen realiseren zich niet dat het om een Nederlandse bunker gaat, die niets met de Tweede Wereldoorlog te maken had.’³²

Niet alleen bij sommige omwonenden maar ook bij de medewerkers aan de stuw was de onwetendheid groot. Een man die werkte als schipper bij de stuw tussen de jaren 1954 en 1965, heeft een verklaring voor de onwetendheid: ‘Achteraf denk ik, ze hadden ons wel meer mogen vertellen. We werden te dom gehouden. Maar dat was als we krijgsgevangen zouden worden genomen, dan konden ze ons niks doen. Want we wisten niks. Je ziet het ook in het klein

31 <http://home.wanadoo.nl/kloppenburger-deventer/deheare.html>

32 De Jong in Horlings 2000: *Een staatsgeheim als museum Wandelroute langs bunkers van IJssellinie bij Olst*

eigenlijk hè? Alleen het object waar je zelf aan werkt. In een groot militair verband denk je niet. Dat hoeft ook niet, dat kan je ook niet. Je richtte je op hetgeen je moest doen, en dat deed je zo goed mogelijk.'

Ook de voorzitter van het Historisch Genootschap van Arnhem, 'Prodesse Conamur' zegt niets van de linie en de restanten ervan af te weten. Wanneer we de voorzitter vragen naar de IJssellinie antwoordt hij ongeduldig dat de Koude Oorlog al lang is afgelopen en niemand zich zorgen hoeft te maken.

ALLESVERKLAARD?

Wat weten we nu? Hebben we nu verklaard hoe de geschiedenis van de linie en daarmee de relictten betekenisvol zijn geworden voor sommige mensen? Ja, voor een deel. Ook hebben we gezien dat de actieve inzet van locale actoren van groot belang is geweest voor de aandacht die er in Olst aan het erfgoed wordt geschonken. Hebben we daarmee ook al enig inzicht in de redenen waarom men in Olst totaal anders met de relictten van de linie omgaat dan in Arnhem? Dat 'onbekend onbemind maakt' zouden we uit het voorgaande kunnen afleiden. Om beton als erfgoed te herkennen is kennis nodig en de intentie iets met die kennis te doen. Maar bekendheid is geen garantie voor behoud. Want hoewel de twee publicaties bovenlokaal zijn verschenen en bovenlokale aandacht hebben gehad, bestaan er grote verschillen in de omgang met de linie. Er zullen dan ook meer factoren een rol spelen die kunnen verklaren waarom geschiedenis X op plek Y op wijze Z wordt gepresenteerd. Daarom zullen we nu *inzoomen* op het ruimtelijke niveau van plekken waar de resten van het erfgoed te vinden zijn en bekijken hoe het gebruik en de betekenis van plekken zich verhouden tot het gebruik en de betekenis die aan de betonnen relictten van de IJssellinie worden gegeven.

PLEK EN DE ONGANG MET RELICTEN UIT HET VERLEDEN

Tal van auteurs wijzen op de complexe relaties tussen de meervoudige betekenissen die aan plekken kunnen worden toegerekend, het gebruik dat mensen van de plekken maken en de mate waarin mensen zich bepaalde plekken toe-eigenen.³³ De dominante betekenis van een plek en het gebruik dat er van wordt gemaakt zal in grote mate bepalen hoe de betekenis van bepaalde historische relictten zich tot de betekenis van een plek verhouden en hoe er met de plek, en daarmee met de relictten, zal worden omgegaan. Van Assche merkt in dit verband op dat de betekenis van een relict soms meer als voorgrond van een plek verschijnt, en soms slechts achtergrond is, soms belicht wordt en soms onbelicht en daarmee niet reëel is, voor de aanschouwer, gebruikers, beheerders, e.d..³⁴

Om nog meer inzicht te verkrijgen in de vraag waarom er in Olst wel actief is omgesprongen en in Arnhem weinig tot niks met het erfgoed lijkt te gebeuren zullen we een drietal plekken in Arnhem en het landgoed Haere in Olst nader bestuderen. We beperken ons daarbij tot de betekenissen die de plekken hebben voor de eigenaren / beheerders van de terreinen.

De gemeente Arnhem

De relictten van de IJssellinie liggen in Arnhem verspreid op verschillende locaties die in het bezit zijn van verschillende organisaties en allemaal vallen onder het overkoepelende beleid van de

33 Bender & Winer 2001: *Contested landscapes: movement, exile and place*, Lengkeek 2002: *De wereld in lagen: sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaard (Inaugurale rede)*

34 Van Assche & de Jong 2003: *Symboliek van onzichtbare landschappen: Grenzen van historische referenties in Almere-Hout*

Gemeente Arnhem. Deze is officieel op de hoogte van de restanten van de IJssellinie.

De gemeente is zich van de geschiedenis van de Linie bewust geworden op het moment dat de gemeente het boek 'Drijvende Stuwen' in handen kreeg. Geïnspireerd door deze publicatie heeft de gemeente Arnhem in 2002 een veldwerkinventarisatie laten uitvoeren door het Monumenten Advies Bureau. Veel plaatsbepalingen van de onderdelen van de linie worden overgenomen uit 'Drijvende Stuwen' en op een kaart ingetekend. Daarnaast werden er foto's genomen waarop de huidige staat van de relictten zichtbaar is. Onderschrift bij een afbeelding van de bunkers luidt: *'Alle onderdelen hebben militair-historische waarde. Ze vormen tezamen een belangrijk historisch ensemble, dat deel heeft uitmaakt van een grootschalig landverdedigingsplan uit de periode direct na de Tweede Wereldoorlog.'* De reden achter deze gemeentelijke inventarisatie was de ruimtelijke herstructurering van het KEMATERrein welke dat jaar zou gaan plaatsvinden. De woordvoerder van de gemeente licht toe: *'Om te voorkomen dat de bunkers op sluwe wijze op een zaterdagmiddag worden weggehaald, wilden we alles in ieder geval op kaart hebben staan. We hebben ook een convenant afgesloten waarin KEMA belooft de objecten niet te verwijderen.'*

Wanneer de woordvoerder de vraag wordt voorgelegd welke plannen de gemeente heeft met de als 'militair historisch' aangeduide restanten van de linie, antwoordt hij: *'Een groot deel van de objecten is ook gewoon ronduit lelijk, het lijkt me een beetje raar om die te beschermen.'* Daarbij ziet de gemeente het, volgens hem, ook niet als haar taak om de linie actief te beschermen: *'Het krijgt weinig aandacht, maar eigenlijk vind ik dat Rijksmonumentenzorg er iets mee moet doen.'* Ook kleeft er, volgens de Gemeente Arnhem, nog een beleidsmatige moeilijkheid aan de IJssellinie. De linie loopt door meerdere gemeenten en ligt zowel in de provincie Gelderland als in de provincie Overijssel. Het behouden van de IJssellinie vraagt volgens hem om een provincie-overschrijdende gebiedsaanpak, een aanpak die tot op heden niet geformaliseerd is.

Conclusie: op de actieve bescherming van de gemeente Arnhem hoeft de IJssellinie vooralsnog niet te rekenen.

De KEMA

De terreinbeheerder van de KEMA is bekend met de restanten van de IJssellinie die op zijn terrein te vinden zijn. Het komt volgens hem niet veel voor dat er iemand voor de bunkers komt. De laatste keer dat mensen interesse toonden was tijdens de inventarisatie voor het schrijven van het boek van de Stichting Menno van Coehoorn.

De restanten van de linie worden door de KEMA niet actief beschermd maar wel actief hergebruikt. Sommige dienen als opslagruimte voor goederen. Eén bunker is aangepast voor het uitvoeren van hoge druk proeven, en is hiervoor aan alle kanten doorboord. De oude commandobunker, vergelijkbaar met die in Olst, wordt verhuurd aan de locale brandweer en als oefenruimte gebruikt. De muren zijn er zwart geblakerd. Alleen het betonnen omhulsel herinnert nog aan wat het eens was. Voor de KEMA lijken de relictten geen historische waarde te bezitten.

De terreinbeheerder staat weinig positief tegenover het toekennen van de status monument aan de gebouwen en relictten op zijn terrein: *'Er zijn pas al een paar gebouwen tot monument verheven. Hier kleven beperkingen aan wat je ermee kunt doen, je zit er altijd aan vast! We zitten niet te wachten op horden toeristen. Dan mogen we nog minder dan dat we nu al mogen. We hebben al last doordat we midden in een woonwijk zitten.'*

Wie oude gevechtspoepels spaart kan terecht bij de KEMA. Ze kunnen zo worden uitgegraven.

Meinderswijk

Het natuur- en recreatiepark Meinderswijk is in bezit van Staatsbosbeheer. In een tabel uit de 'Koepelvisie Landschap en cultuurhistorie regio Gelderland' staan een aantal gebieden die Staatsbosbeheer in haar bezit heeft aangegeven en de daarbij beho-

rende prioriteiten. Onder de kolom: 'Meinderswijk' staan zowel in de vakken onder de koppen: 'natuur' en 'recreatie' een kruisje.³⁵ Onder het kopje cultuurhistorie is het vakje leeg gebleven. De auteur van deze visie was niet op de hoogte van de restanten van de IJssellinie op Meinderswijk. Wanneer hij wordt geconfronteerd met een overzicht van de objecten uit het boek 'Drijvende Stuwen', reageert hij verrast: *'Ik wist niet dat de bunkers in Meinderswijk ook bij de IJssellinie hoorden, ik dacht alleen langs de IJssel. Dat is voor mij nieuw. Dit is een interessant kaartje. Daar wil ik wel een kopie van hebben.'*

Hoewel Staatsbosbeheer in de afgelopen jaren zich ook actief is gaan bezighouden met cultuurhistorie op haar terreinen, staan de relictten in Meinderswijk niet op nominatie van 'beschermd historisch erfgoed'. Voor SBB is Meinderswijk tevens een plek waar 'ruimte voor de rivier' moet worden gecreëerd. Sterk gestuurd vanuit het ministerie van Rijkswaterstaat moet Staatsbosbeheer haar aandacht hier richten op deze natuur- en semi-waterstaatkundige doelstelling, waarin uiterwaarden worden aangewezen als overstromingsgebieden.

Dat de prioriteit wordt gegeven aan de ontwikkeling van natuur op Meinderswijk heeft veel te maken met de beleidsmatige en institutionele kaders van Staatsbosbeheer. De gebieden van Staatsbosbeheer worden ingericht met 'doeltypen'. Is het hoofd-doeltype 'natuur', dan wordt daar het meeste geld voor vrijgegeven. Valt een gebied in Belvédèregebied, dan bestaan er meer middelen voor het behoud van historisch erfgoed. De institutionele, financiële en wettelijke kaders zijn voor een belangrijk deel richtinggevend voor hetgeen Staatsbosbeheer kan doen in haar gebieden.

35 Hopman 2003: *Koepelvisie Landschap en cultuurhistorie regio Gelderland (CONCEPT)*

Olst en de behouden linie

In tegenstelling tot de beheerders en bezitters van de plekken in Arnhem is de eigenaar van het landgoed De Haere, Stichting IJssellandschap, een stuk actiever in het behoud van de restanten van de IJssellinie.

Op hun website lezen we dat de stichting zowel natuur- als cultuurdoelstellingen heeft: *'Het beheer van Stichting IJssellandschap is gericht op twee belangrijke pijlers: aan de ene kant een duurzame ontwikkeling van landbouw, bosbouw en recreatie, aan de andere kant behoud van landschappelijke, culturele en natuurlijke waarden. Ecologische en economische continuïteit dienen in de visie van Stichting IJssellandschap hand in hand te gaan. Meer dan in het verleden zijn de diverse betrokkenen er van overtuigd dat beide doelstellingen te combineren zijn. Eigenlijk vormen de zeven eeuwen, waarin het IJssellandschap vorm heeft gekregen, hiervoor het beste bewijs. Een goede combinatie van behoud en vernieuwing heeft ten grondslag gelegen aan de bloei van de Deventer gestichten.'*³⁶ Het landgoed bevat naast de restanten van de IJssellinie een park met invloeden van verschillende stijlperiodes. Op het landgoed staat tevens een landhuis met een lange bewoningsgeschiedenis.

De bestaande cultuurhistorische betekenis van het landgoed en de doelstelling van de stichting om zowel recht te doen aan natuur als aan cultuur verklaart, waarschijnlijk voor een deel, de openheid en de interesse van de stichting om iets met de geschiedenis van de IJssellinie te doen op haar landgoed.³⁷

36 www.natuurlijk.nl/org/ijssellandschap.htm

37 Zie: www.kasteleninoverijssel.nl/pages/haere.htm

IETS MEER VERKLAARD

Het bovenstaande verklaart al iets meer over de verschillen in omgang met de relictten van de Ijssellinie. In Arnhem zien we dat de restanten van de linie, hoewel bekend en erkend door sommige van de grondeigenaren, geen of slechts een zeer marginale positie inneemt in de betekenis van en de omgang met de plekken. De redenen hiervoor zijn uiteenlopend: desinteresse van de direct verantwoordelijke, onbegrip, institutionele belemmeringen, etc. De linie is op deze plekken veelal ‘achtergrond’, zowel in materieel opzicht, qua betekenis, in het gebruik, als in de wijze waarop mensen deze toe-eigenen. In Olst heeft een sameloop van omstandigheden: de bereidheid van de gemeente, de bereidheid van de grondeigenaren van de plek waar het erfgoed zich op bevindt, de actieve inzet van de Reijer in combinatie met de bereidheid van vele vrijwilligers, ervoor gezorgd dat er op landgoed ‘De Haere’ bewust naar de geschiedenis van de linie wordt verwezen.

Hiermee hebben we nog niks verklaard over de motieven van de betrokkenen om überhaupt iets met het verleden te doen. Nu dan.

SOCIALE INTENTIES EN DE ONGANG MET HET VERLEDEN

Achter de wijze waarop er naar het verleden verwezen wordt, gaan veelal bepaalde intenties schuil. Dat wil zeggen dat de wijze waarop de geschiedenis van een historisch relict verteld wordt, de keuze om het relict wel of niet te behouden, de vorm waarin het behouden wordt, etc. altijd wordt gestuurd door bepaalde intenties of motieven. De motieven sturen de keuzes en daarmee de tekstuele of materiele constructie van het verleden.

Zo bestaan er tal van voorbeelden waarin de constructies van de geschiedenis sterk worden beïnvloed door economische motieven. Hierbij kan worden gedacht aan het constant reproduceren van bepaalde relictten boven andere, omdat deze goed verkopen, veel toeristen trekken, etc. Een andere intentie wordt door Ashworth 'collectieve socialisatie' genoemd. Volgens hem wordt het verleden gebruikt als instrument om sociale waarden over te brengen en sociale controles te handhaven.³⁸ We kunnen tevens denken aan bepaalde religieuze motieven die achter een bepaalde weergave van de geschiedenis schuilgaan. Daarnaast spreekt Ashworth ook van 'politieke legitimatie'. Hij doelt hiermee op de inzet van het verleden om bepaalde ideeën en ideologieën van bepaalde (dominante) groepen te legitimeren.³⁹ Het vergeten, dan wel benadrukken van sommige geschiedenissen kan ingezet worden door bepaalde groepen om hun gezamenlijke afkomst te benadrukken (en daarmee, bijvoorbeeld, hun claims op grondgebied kracht bij te zetten, zoals de Joden en Palestijnen plegen te doen). Of om hun macht, identiteit, trots, eer, etc. te behouden.⁴⁰ Zo is de door Stalin veroorzaakte hongersnood in Oekraïne van de jaren '30 van grote invloed op het groepscohesie en identiteitsbesef van de leden van de Oekraïense diaspora.⁴¹

Ook achter de omgang met de geschiedenis en de relictten van de IJssellinie gaan tal van intenties schuil. Om te kunnen begrijpen waarom de geschiedenis van de linie überhaupt gereconstrueerd is, waarom er in Olst iets mee is gedaan en in Arnhem weinig, etc. zullen we hieronder een aantal intenties bespreken die bij deze casus een rol speelden.

38 Ashworth 1993: *Erfgoedplanning voor een actueel gebruik van het verleden*

39 Zie bijvoorbeeld: Sommer 2000: *Archaeology and regional identity in Saxony*

40 Wilson 2000: *The Ukrainians: Unexpected Nation*

41 Satzewich 2002: *Ukrainian diaspora*

Intenties en de twee publicaties

De complexe relatie tussen de motieven en intenties van mensen, de constructie van het verleden en de wijze waarop er naar de geschiedenis verwezen wordt, kan worden geïllustreerd aan de hand van de geschiedschrijving in de twee boeken over de linie.

Als we ‘Drijvende Stuwen’ lezen valt op dat het boek met name handelt over de technische aspecten van de bouw en de werking van de IJssellinie. In de vooraankondiging van de presentatie van het boek wordt het boek als volgt omschreven: *‘Het boek vertelt het verhaal van een heroïsche opgave.’*

De auteurs van het boek hebben het verhaal geschreven vanuit het gevoel van trots die door het verhaal schemert en zeker in het citaat uit de vooraankondiging lijkt te worden geëxpliciteerd. De kundigheid van ‘De Genie’ (het civieltechnische apparaat van de Nederlandse defensie) wordt in het boek niet onder stoelen of banken gestoken. Duidelijk minder aandacht wordt geschonken aan de militaire, politieke, maatschappelijke context waarin de linie is gebouwd. Aangezien een aantal medewerkers van het boek en veel van de leden van de stichting ‘Menno van Coehorn’ voor De Genie heeft gewerkt, zien wij hier een mechanisme waarin de trots van de leden (en waarschijnlijk een deel van de groepsidentiteit) voor een deel de inhoud van het boek lijkt te hebben bepaald.

De inhoud van het boek van De Reijer lijkt te zijn ingegeven door andere intenties. De Reijer is een stuk jonger dan de schrijvers van ‘Drijvende Stuwen’ en is zelf nooit betrokken geweest bij de bouw van de linie. Hij is vooral in de IJssellinie geïnteresseerd wegens haar geheimzinnige bunkers en het spannende oorlogsverhaal wat er aan gekoppeld is. De Reijer legt in zijn boek de nadruk op de historische waarde van de bunkers. In het boek van De Reijer wordt dan ook veel meer aandacht besteed aan het militaire aspect van de linie.

Met een andere intentie kunnen er ook nog andere boeken geschreven worden. *‘Er zijn nu twee boeken over. Die vind ik eerlijk*

gezegd wel mooi, maar die zijn zo technisch. Voor technici is het wel interessant. Maar ze zijn heel moeilijk te lezen voor de gewone man. Daar kun je toch geen kant mee op? Er zou iets populairder over geschreven moeten worden.’, meent een oud-medewerker aan de linie.

Maatschappelijke correctheid en de presentatie van het erfgoed

We hebben hierboven laten zien dat de in de boeken geconstrueerde geschiedenis sterk beïnvloed is door de intenties van de makers van de boeken. Het zelfde principe vinden we bij de materiële reconstructie van delen van de linie in Olst. Ook daar wordt veeleer een wenselijke beeld van de geschiedenis geschapen dan dat men deze zo authentiek mogelijk wil representeren. Volgens Dhr. de Jong van Stichting IJssellandschap is er bewust gekozen is voor het weglaten van bepaalde aspecten uit het verhaal van de IJssellinie: *‘We hebben bij de inrichting van de bunkers niet zozeer de oorlogsaspecten aan de orde laten komen, de hele wapenzaak hebben we eigenlijk niet of nauwelijks meegenomen. Al is het een Koude Oorlogssituatie geweest, zo probeer je daar niet te zwaar een stempel op te drukken. Voor sommige mensen is dat heel erg confronterend. We hebben ook V-1 baan waar vroeger raketten werden afgeschoten. We hebben daar wel eens ideeën over gehad en er zijn wel meer initiatieven om daar eventueel die V-1baan weer op te richten. Dat stuut bij veel mensen op gevoeligheden. Je merkt door niet te zwaar de nadruk op kanonnen, geschut, geweren en dat soort dingen te leggen, de acceptatiegrens wat hoger ligt. Dat is voor ons toch wel een overweging om dat op die manier te doen’.*

De geschiedenis van de IJssellinie wordt op een dusdanige manier voorgesteld dat het een acceptabel verhaal vormt. De schokkende elementen van de geschiedenis worden weggelaten, de aspecten die wel gewenst zijn worden gemusealiseerd. Het verle-

den wordt gereconstrueerd naar huidige maatstaven en naar de huidige wensen van de stichting.⁴²

Betrokkenheid als intentionele kracht voor de vergetelheid

Wat opvalt, is dat de overblijfselen van de linie weinig aandacht krijgen in het boek van de stichting Menno van Coehorn. Dit is opvallend, daar de stichting juist bekend staat om haar inzet voor het behoud van militair erfgoed. Waarom krijgt de IJssellinie deze aandacht niet? Een medewerker van Defensie, de Dhr. Boissevain zegt hierover: *‘Veel van de oudgedienden hebben zelf nog aan de linie gewerkt. Er is een generatiekloof nodig alvorens het de interesse opwekt in historische zin. Nu zien deze mensen het vaak nog als oude troep, waar weinig betekenis aan gegeven wordt’.*

De persoonlijke betrokkenheid van de leden van de Stichting Menno van Coehorn lijkt hier van invloed op de wijze waarop zij het geschiedenisverhaal van de IJssellinie vormgeven. De linie heeft voor hen met name een technische betekenis en wordt beschouwd als een staaltje deskundigheid van Defensie en Rijkswaterstaat van relatief recente datum.

Uit gesprekken met een aantal buurtbewoners in Arnhem blijkt tevens dat persoonlijke herinneringen en de alledaagsheid van het object er in belangrijke mate voor zorgen dat de overblijfselen van de linie niet als te koesteren erfgoed worden beschouwd. Daarnaast blijkt anno 2003 ook de in het verleden opgelegde geheimhoudingsplicht van betekenis voor hun ‘perceptie’ van de linie. Een man die jarenlang in de haven werkte, durft er nog maar sinds kort openlijk over te praten: *‘Ik heb pas een interview voor ‘De Gelderlander’ gehouden over het object. Toen heb ik nog gedacht, kan ik wel alles zeggen? Dat zat er nog steeds in. Maar ja, ik heb dat toen toch maar gedaan. Het zal nu wel kunnen hè?’*

42 Dit mechanisme wordt mooi geïllustreerd in: Gable & Handler 2003: *After Authenticity at an American Heritage Site*

Ook andere buurtbewoners zijn terughoudend of willen niet dat er geluidsopnames worden gemaakt van het gesprek. Een oudere frater in Arnhem, woont vanaf de jaren '50 naast het havenkje. Hij vertelt wat hij zag indertijd: *'s Nachts zagen we wel eens lichtbakken. Dan werd de dam afgesloten als test. Het was topgeheim, maar omdat we ernaast woonden, konden we nog wel eens wat zien vanuit het huis. Ze hadden verschillende bunkers gebouwd langs de weg, daar waren dan schietoefeningen mee.'*

Wanneer later in het gesprek de recorder is aangezet en hem naar de bunkers wordt gevraagd geeft hij een ander antwoord...: *'De bunkers? Ja, die lagen er al vanuit de Tweede Wereldoorlog of zo iets.'* Zelfs als hij wordt geconfronteerd met zijn eerdere antwoorden blijft hij volharden: *'Nee, niet uit de Koude Oorlog, daar weet ik niets van.'* Niet alleen een achterhaalde geheimhoudingsplicht lijkt een desinteresse voor het erfgoed te veroorzaken. Veel van de gesproken buurtbewoners zien weinig noodzaak in de bescherming van de betonnen objecten. *'Het mag wel weg'*, meent een man, *'Als ik zie hoe weinig er mee gedaan wordt, van buitenaf, dan mogen ze het van mij wel weghalen. Dit heeft geen zin. Er ligt een hele haven, een damwand. Dat heeft geen enkele nut meer. Ik begrijp ook niet waarom ze het niet weghalen.'*

Een ander zet eveneens vraagtekens bij het behoud: *'Daar is toch geen animo voor? Het ziet er niet uit: een stuk oud metaal en wat resten beton. Ik kan me niet voorstellen dat mensen dit paadje helemaal aflopen en hier komen kijken. Dit valt niet echt onder historisch erfgoed lijkt me.'*

De linie behoort voor sommigen teveel tot het heden om als geschiedenis en erfgoed te worden beschouwd. Voor het ontwikkelen van historische waarde lijkt een zekere distantie in tijd nodig.⁴³

43 Een mechanisme dat ook door Lowenthal wordt opmerkt in: Lowenthal 1985: *The past is a foreign country*

Volgens Herzfeld wordt het aanknopingspunt voor de historische beleving veelal gevormd door de persoonlijke levensgeschiedenis van het subject. Hiervoor gebruikt hij het begrip: 'genealogisch perspectief'. Vanuit de persoonlijke herinnering, via de verhalen van de familie, vormen zij zich beelden van de collectief geconstrueerde geschiedenis.⁴⁴ Bij een aantal actoren in Arnhem zagen we precies het omgekeerde mechanisme in werking. De nabijheid en persoonlijke betrokkenheid bij de relictten zorgt ervoor dat de IJssellinie moeilijk als geschiedenis en als erfgoed kan worden bestempeld. Persoonlijke betrokkenheid zou wel eens, in bepaalde gevallen, een intentionele kracht voor de vergetelheid kunnen zijn.

Sociale motieven en de omgang met het erfgoed

Ook achter de motivatie die mensen kunnen hebben om zich überhaupt met het verleden bezig te houden kunnen tal van intenties schuil gaan. Zo is de dagelijkse leiding en het beheer van het museum in Olst in handen van een vrijwilligersclub. De Reijer, die zichzelf als de initiator beschouwt van het behoud en de inrichting van de bunkers op het landgoed De Haere, is tevreden over de vrijwilligers, maar heeft een aantal kritische kantekeningen over de wijze waarop sommigen heden met het erfgoed omgaan: *'Voor die vrijwilligers is het gewoon een buurtsoos! Laatst hebben ze een kanon uit de bunker mee naar de lokale braderie gebracht, om het daar te laten zien. Dat zie ik toch niet graag gebeuren met origineel historisch materiaal.'*

Of veel vrijwilligers werkelijk meer belang hechten aan de sociale aspecten van hun werk dan intrinsieke waarde toekennen aan de omgang met het verleden durven wij hier niet te beweren. Wel legt het citaat van De Reijer een mechanisme bloot dat verklaart waarom er met een relict dat naar een bepaalde ge-

44 Herzfeld 1991: *A place in history. Social and monumental time in a Cretan town*

schiedenis verwijst op een bepaalde manier wordt omgegaan. Gezelligheid.

NOG MEER VERKLAARD?

Elders hebben we er op gewezen dat de verschillende intenties die achter de omgang met het erfgoed schuil kunnen gaan en de daaraan verbonden omgang met de geschiedenis voor tal van conflicten tussen mensen kunnen zorgen.⁴⁵ Conflicten die handelen over de juiste wijze waarop wij met het verleden zouden moeten omgaan. Deze studie heeft zich daar niet primair op gericht en hierboven zijn er slechts een aantal intenties besproken om de invloed van de intenties op de geschiedschrijving en de omgang met het erfgoed te benadrukken. Dat er bij een meer uitgebreide studie veel meer intenties gevonden zullen worden en hun onderlinge samenhang en invloed op de omgang met het erfgoed nog duidelijker zal worden zullen we hier zeker niet ontkennen.

De genoemde en vele andere intenties gaan achter elk van de hiervoor besproken verklaringsmechanismen schuil. Ze sturen de wijze waarop de geschiedenis wordt geconstrueerd, de materiële representatie ervan en de verhouding tussen de omgang met de relict en de plekken waar de relict zich bevinden. We zouden de intenties van mensen dan ook kunnen beschouwen als de belangrijkste verklaring voor de specifieke omgang met het erfgoed. Daarmee verklaren we echter maar zeer weinig over de concrete omgang met het verleden omdat het begrip verwijst naar tal van intenties, motieven en daaraan gekoppeld tal van mechanismen die onze omgang met het verleden sturen.

45 Duineveld & Cruysheer 2003: *Geen kookboek cultuurhistorie. Over de representatie van archeologisch erfgoed.*

DE MACHT VAN EEN SCHADUWDISCOURS

Martijn Duineveld & Mirjam Koedoot

INLEIDING

We zullen hieronder ingaan op de wijze waarop de ‘Stichting Menno van Coehorn’ en de ‘Stichting Functioneel Bunkerbeheer’ in algemene zin (dus niet specifiek met betrekking tot de IJssellinie) opereren en macht weten uit te oefenen op het historisch bewustzijn van mensen en het behoud van cultuurhistorisch erfgoed. We kiezen voor deze twee stichtingen omdat ze in het bovenstaande stuk een prominente rol spelen. Niet alleen publiceerden zij twee boeken over de IJssellinie maar ook waren zij indirect en direct betrokken bij de processen die tot het behoud van de linie in Olst hebben geleid.

We zullen ingaan op de wijze waarop ze georganiseerd zijn, wat hun doelen zijn en welke middelen ze gebruiken om hun doelen tot behoud e.d. te realiseren. Voordat we bekijken hoe de twee stichtingen meer in algemene zin te werk gaan zullen we bekijken waarom het officiële discours zich weinig tot niet met de linie heeft bezig gehouden.

DE NALATIGHEID VAN HET OFFICIËLE DISCOURS

Het officiële discours van de overheid dat zich bezighoudt met het beschermen en behouden van het erfgoed is ondermeer geinstitutionaliseerd in het ministerie van VROM, OCenW, de

ROB, de RDMZ en op lagere schaalniveaus in provincies en gemeenten. Het officiële discours heeft de macht relicten uit het verleden wettelijk te beschermen via de monumentenwet. In de monumentenwet van 1988 lezen wij dat onder monumenten wordt verstaan: *'1. alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde.'*⁴⁶ Het zijn deze criteria waaraan de IJssellinie anno 2003 nog steeds niet kan voldoen. Geen van de onderdelen van de IJssellinie staat dan ook als rijksmonument geregistreerd in het Monumentenregister. Dat neemt niet weg dat het officiële discours ook zonder deze wet relicten kan behouden, bijvoorbeeld door het zodanig afstemmen van plannen en ontwerpen dat de relicten worden ontzien.

Vooralsnog heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zich enkel beperkt tot het geven van een bijdrage aan het totstandkomen van het boek *'De IJssellinie 1950-1968'*. Het is uitgebracht binnen de reeks *'Cultuurhistorische Studies'*. Met deze reeks probeert de Rijksdienst inzicht, waardering en zo mogelijk instandhouding te realiseren voor de *'gebouwde geschiedenis'*. De inventarisatie van de IJssellinie wordt door de RDMZ als bijdrage gezien om deze geschiedenis in kaart te brengen en hiermee de belangstelling ervoor te vergroten. Daarnaast hoop het met de publicatie ook een bijdrage te kunnen leveren aan een juiste waardestelling.

Hoewel de RDMZ de linie niet formeel een beschermende status kan geven, wordt de IJssellinie door de heer Glas van de RDMZ wel als één van de belangrijkste historische verdedigingslinies erkend. De erkenning uit zich echter niet in de praktijk van de RDMZ.

46 RDMZ 1994: Monumentenwet 1988: wet houdende nieuwe bepalingen voor het behoud van monumenten van bouwkunst en archeologie

Ook bij defensie is men bekend met de IJssellinie. Hoewel defensie nog wel heeft geholpen bij het terugplaatsen van twee oude schietlopen in Olst wordt er verder niets met de IJssellinie gedaan. Geen van de objecten van de IJssellinie zijn tegenwoordig meer in bezit van Defensie. Het niets doen van defensie komt echter niet voort uit een desinteresse in haar eigen militaire verleden. Volgens een woordvoerder van defensie zijn ze juist bezig met een bewustwordingsproces van haar eigen verleden in de omgeving: *‘Defensie wil graag haar verleden laten zien. Haar eigen verhaal, de kennis, de gebouwen, de positie van de verdedigingswerken in het verleden. Dat mag getoond worden en er mag een stuk trotsheid op zijn. Dit kan door te renoveren, een nieuwe functie te geven, waarin wel aandacht is voor het verhaal. Niet alles hoeft heftig bewaard te worden, en niet alleen de ‘succes stories’, maar wel bekijken we wat er is, en welke waarde het kan hebben.’*

De woordvoerder ziet de relictten van de IJssellinie als een onderdeel van het verleden van Defensie en hij erkent daarmee de historische waarde ervan. Hoewel de intentie tot behoud zeker aanwezig lijkt binnen defensie behoort het behoud van militair erfgoed niet tot de kerntaken van Defensie. De sectie ‘Landmacht Militaire Geschiedenis’ binnen defensie, welke zich richt op de historie van Defensie, beperkt zich hoogstens tot het geven van advies over de relictten uit het verleden.

Kortom, voor het officiële discours (hier: de RDMZ en het ministerie van defensie) heeft dit erfgoed nog weinig prioriteit.

BEHOUD IN DE MARGE EN DE MACHT VAN EEN SCHADUWDISCOURS

Zoals we hebben gezien in het stuk ‘Constructies van beton’, hebben de stichtingen ‘Functioneel bunkerbeheer’ en ‘Menno van Coehoorn’ veel invloed kunnen uitoefenen op de collectieve bewustwording en op het behoud van de IJssellinie. Hoewel er

bij tal van actoren, als omwonenden en oud-medewerkers, wel kennis bestond over de linie, zijn de relictten voor veel mensen pas betekenisvol geworden nadat er in 1998 twee boeken verschenen, waarvan een uitgegeven door de Stichting Menno van Coehoorn en de ander door de Rijksdienst. We hebben gezien dat zowel de constructie van het collectieve historistisch bewustzijn van de IJssellinie als het behoud en de ontwikkeling van de historische relictten in Olst voor een belangrijk deel zijn geïnitieerd vanuit deze niet aan de overheid verbonden organisaties en de inzet van betrokken individuen.

De twee stichtingen hebben als het ware in de marge van het officiële discours gezorgd voor geschiedschrijving en het behoud van de linie bij Olst. We zullen in algemene zin ingaan op het hoe en waarom van de stichtingen.

DE WERKWIJZE VAN TWEE STICHTINGEN

Beide stichtingen brengen boeken en andere publicaties uit, organiseren excursies, werken als raadgever en zetten zich actief in voor het behoud van militair-historische relictten. We zullen ons hieronder beperken tot de methoden die zij hanteren om het door hun gekoesterde erfgoed te behouden.

De twee stichtingen gaan allebei anders te werk. Grof gezegd komt het er op neer dat de ‘Stichting Menno van Coehoorn’ het wettelijk instrumentarium van de monumentenwet gebruikt als middel tot behoud. De ‘Stichting Functioneel Bunkerbeheer’, probeert behoud te bewerkstellen door op zoek gaan naar andere functies voor het erfgoed.

‘Stichting Functioneel Bunker Beheer’ zet zich sinds de jaren ’90 in voor het behoud van bunkers in Nederland. Het kloppende hart van de stichting is voorzitter De Reijer, wiens passie als kind al uitgaat naar de geheimzinnigheid van bunkers en de spanning van oorlogssfeer. Beter is het om te zeggen: de ‘Stich-

ting Functioneel Bunkerbeheer' is De Reijer (Hij is het meest actieve lid, stort elk jaar een donatie van 10.000 euro om zijn eigen stichting financieel te onderhouden).

De Reijer is een zeer energieke man die naast zijn werk bij de belastingdienst veel tijd besteedt aan zijn passie voor bunkers. De aanpak van De Reijer is zeer fanatiek te noemen. Voor het behoud van bunkers probeert hij zoveel mogelijk op zoek te gaan naar nieuwe functies voor de bunkers. Er zijn mede door zijn inzet tal van bunkers ingericht als nocturama en in Olst is, zoals gezegd, mede onder zijn invloed een museum gemaakt in de bunkers.

De stichting koopt zelf geen bunkers aan maar probeert eventuele problemen die eigenaren met de bunkers hebben uit handen van de beheerders te nemen. Als De Reijer mooie bunkers tegenkomt dan benadert hij de bezitters van het land waar de bunkers zich bevinden en probeert hij hen te overtuigen van de waarde ervan. '*Soms tot vervelens toe*': aldus De Reijer. Volgens De Reijer is het aandragen van een nieuwe functie voor een bunker een effectieve manier om de eigenaren enthousiast te krijgen voor behoud van de betonnen bunkers.

De Reijer heeft in de eerste paar jaar na de oprichting van zijn stichting nog wel geprobeerd de bescherming van de bunkers via de officiële instanties te spelen. Hij stapte af op de RDMZ of op lokale overheden. Daar bleek volgens hem weinig interesse en wanneer zij zich wel geïnteresseerd toonden, stuitte De Reijer op de traagheid van het overheidsapparaat. Dit sloot niet aan op het voortvarende karakter van De Reijer en hij besloot zelf op de eigenaren van de bunkers af te stappen.

Bij de 'Stichting Menno van Coehorn hanteren ze twee strategieën om het erfgoed te behouden. De eerste is het actief en via officiële instanties beschermen van het erfgoed en daarnaast proberen ze, door het geven van bekendheid aan het Nederlands militair erfgoed, draagvlak voor het behoud ervan te kweken.

Daar waar Erik de Reijer zich met zijn stichting inzet voor elke in zijn ogen waardevolle bunker komt men bij de Stichting Menno van Coehorn pas in actie als er een waardevol verdedigingswerk bedreigd wordt. De stichting Menno van Coehorn houdt in heel Nederland veel van de bestaande verdedigingswerken in de gaten. Dit doet zij met behulp van ‘correspondenten’ in de regio. Hiervoor heeft de stichting een systeem van 31 correspondenten, verdeeld over 36 rayons. Deze houden landsdekkend het militair erfgoed in Nederland in de gaten. De correspondenten worden ook wel de ogen en oren van de stichting genoemd. Zeer nauwkeurig worden door hen de ontwikkelingen op gemeentelijk en / of streekniveau bijgehouden. Wanneer een militair object in gevaar dreigt te raken, bijvoorbeeld door aankomende sloopwerkzaamheden, springt de stichting in de bres door hun bezwaar te uiten en indien nodig deze via officiële weg aan te tekenen.

Er zijn een aantal factoren waardoor de stichting Menno van Coehorn regelmatig met succes een relict weet te behouden. Belangrijk is dat zij veel contacten onderhouden met internationale verenigingen, en met verschillende organisaties zoals: de RDMZ, de ROB, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten. Een aantal van de leden van de stichting is ook werkzaam binnen deze instanties. Daarnaast neemt een aantal professionele instanties deel aan de Raad van Advies, zoals de directeur van de RDMZ, een bestuurslid van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, een wethouder en zelfs een burgemeester.⁴⁷

Een andere belangrijke factor is dat de stichting zich in tal van specialistische werkgroepen en commissies heeft georganiseerd. Zo is er de studievergadering, de commissie nieuwe Hollandse waterlinie, de commissie evenementen en excursies, de commis-

47 Stichting Menno van Coehorn 2002: *Saillant Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehorn*

sie natuur en landschap en de monumentenadviescommissie.⁴⁸ Het is de laatstgenoemde, ook wel de MAC genoemd, die in samspraak met de correspondenten zorgt voor het behoud van vele monumenten in Nederland.

Het belangrijkste machtsmiddel dat zij hiervoor hebben is de artikel drie procedure uit de monumenten wet van 1988. Hierin lezen we: *'Onze Minister kan, al dan niet op verzoek van belanghebbers, onroerende monumenten aanwijzen als beschermd monument. Voordat onze Minister ter zake een beschikking geeft, vraagt hij advies aan de raad van de gemeente waarin het monument is gelegen (...) De gemeenteraad brengt zijn advies uit binnen vijf maanden na de verzending van de in het tweede lid bedoelde adviesaanvraag, gedeputeerde staten binnen vier maanden.'*⁴⁹

Bij het gebruik van deze wet is het doel niet perse het daadwerkelijk vergaren van een beschermde status van het monument. Ook de procedure zelf werpt in sommige gevallen haar vruchten af. Tijdens de procedure geniet het relict bescherming. De 'vertraging' van de bedreiging, zoals de eventuele bouwplannen, die daarmee wordt veroorzaakt zorgt er in bepaalde gevallen voor dat de bouw wordt afgeblazen.

De artikel drie procedure wordt door de stichting beschouwd als zwaar geschut en dient enkel te worden ingezet als het relict op geen enkele ander wijze beschermd kan worden. Een andere optie is de gemeentewet, maar die stelt volgens een commissielid van de MAC niet veel voor. De sanctie op sloop is een paar duizend euro en dat is voor veel projectontwikkelaars eenvoudig te betalen.

Een praktijk die leidt tot de (wettelijke) bescherming van een relict is nooit enkel en alleen het resultaat van het uitvoeren van

48 Ibid

49 RDMZ 1994: Monumentenwet 1988: wet houdende nieuwe bepalingen voor het behoud van monumenten van bouwkunst en archeologie

een formele procedure. Dat een relict als waardevol wordt erkend is veelal het resultaat van het uitoefenen van macht, de inzet van retoriek en de juiste mensen op de juiste plaatsen. Om een relict erkend te krijgen als monument, worden er door de leden van de Stichting Menno van Coehoorn vaak strategische zetten gedaan. Het MAC lid merkt op dat alle procedures in principe overbodig zijn als je de politiek en de lokale bevolking meekrijgt

Volgens het MAC lid is het publiceren in lokale kranten een zeer goede methode om de bevolking en de politiek te wijzen op de waarde van de relictten (en hij wees er tevens op dat vooral de zomermaanden (komkommertijd) goede momenten zijn om gemakkelijk in de kranten te publiceren). Niet zelden leiden de berichten in de media tot vragen in de gemeenteraad. Ook de directe contacten die de correspondenten onderhouden met ambtenaren en politici willen nog wel eens helpen bij het behoud van het militairerfgoed. Hoewel het niet eenvoudig is achter de 'ware' machtsstructuren te komen valt te veronderstellen dat men binnen de Stichting Menno van Coehorn veel invloed kan uitoefenen door de sterke relaties die de stichting heeft met Defensie.

DE INTENTIES EN DOELEN VAN DE TWEE STICHTINGEN

Beide stichtingen zetten zich in voor het behoud van militair historisch erfgoed. De 'Stichting Functioneel Bunkerbeheer' beperkt zich tot de het behouden van bunkers. Menno van Coehorn richt zich op allerlei verdedigingswerken. Op hun website wordt de doelstelling van de stichting als volgt omschreven: *'De Stichting Menno van Coehoorn is een landelijke vrijwilligersorganisatie die sinds 1932 ijvert voor het behoud van historische verdedigingswerken zoals stadspoorten en wallen, vestingen, forten, kazematten, stellingen en*

linies. Gelukkig telt ons land nog een aantal vrij gave vestingsteden, onder andere Naarden en Willemstad. Dankzij het werk van de stichting hebben die nog hun oorspronkelijke vorm.⁵⁰ En in artikel twee van de statuten van de stichting lezen we: *‘Het doel van de stichting is, de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonument. De stichting ijvert voor een wettelijke bescherming van de nog aanwezige oude verdedigingswerken streeft naar een verantwoord beheer en een passend gebruik van deze verdedigingswerken, tracht het reeds aanwezige maatschappelijk en politiek draagvlak hiervoor verder te vergroten.’*

Naast deze formele intenties bestaat een stichting uit mensen die er allemaal zo hun eigen motivaties op nahouden om zich aan een stichting of vereniging te binden. ‘Menno van Coehorn’ kent van oudsher veel ex-militairen die binnen Defensie veelal verbonden zijn geweest aan de Genie, het ingenieursbureau van defensie. Volgens een lid is de stichting Menno van Coehorn een mooie verlenging van hun tijd bij defensie. Iets wat volgens hem soms zelfs doorschemert in de hiërarchie van de stichting en de omgang tussen de leden.

Dat mensen zich georganiseerd bezighouden met het behouden en bestuderen van het verleden is een gegeven. Waarom? Wat beweegt mensen om zich vrijwillig in te zetten voor bunkers en ander verdedigingswerk? Er zijn waarschijnlijk tal van antwoorden te geven op deze vraag, afhankelijk van degenen die men spreekt. Degenen die voor dit onderzoek zijn gevraagd naar hun motieven, spraken veelal over de fascinatie die ze al van jongs af aan hadden voor bepaalde verdedigingswerken. Wat ook opvalt zijn de sociale motieven (voor veel mensen is het leuk om samen met anderen zich met het verleden bezig te houden).

50 www.coehoorn.nl

Een voorbeeld van de persoonlijke intentie om zich actief in te zetten voor de Menno van Coehorn stichting is het verhaal van Van Welzen. Hij is, in tegenstelling tot veel andere leden, geen ex-militair en zijn motivatie laat zich dan ook niet herleiden tot een eventueel militair verleden. Echter, hoewel zijn carrière zich grotendeels buiten het leger heeft afgespeeld, wilde hij altijd al officier worden.

Van Welzen raakte bekend met de Stichting Menno van Coehorn toen hij in 1992 een open dag van de stichting bezocht. In eerste instantie is van Welzen begunstigde geworden van de stichting en later in 1992 werd hij een actief lid. Hij heeft binnen de vereniging verschillende functies bekleed waaronder secretaris en na een zeer actieve periode binnen de stichting is hij op zijn 70ste uit de functie van secretaris getreden en is langzaam gaan afbouwen. Tegenwoordig werkt hij voor de bibliotheek van de stichting.

Van Welzen is er trots op dat hij ‘goed in het spulletje past’ en hij grapt tijdens het interview dat hij er volgens sommigen militairistischer uitziet dan de echte ex-militairen.

Bij De Reijer lijkt zijn actieve inzet voor het behoud ervan ingegeven door een grote passie die hij heeft ontwikkeld voor de bunkers. Aan deze passie ligt ondermeer een fascinatie voor militaire geschiedenis ten grondslag. Maar ook de spanning die aan de hobby verbonden is. Het openen en betreden van een door hem ontdekte bunker geeft De Reijer een kick. Dat het niet altijd legaal is de bunkers te betreden geeft nog een extra waarde aan zijn hobby. Aan de Gelderlander verklaart hij zijn gedrag als volgt: *‘Als kind speelde ik niet met soldaatjes, maar bouwde ik tunnels en ondergrondse netwerken’*⁵¹

51 Hijink 1998: *Betonnen bewijs van de Koude Oorlog*

CONCLUSIE

In de titel boven dit stuk wordt gesproken over de macht van een schaduwdiscours. Waarom? Omdat de twee verenigingen, zoals we hierboven hebben laten zien, zich allebei op een eigen wijze inzetten voor het behoud van het door hen als waardevol bestempelde erfgoed.

Beide stichtingen bestaan bij de gratie van tal van vrijwilligers. Deze opereren deels buiten het officiële discours om en maken deels gebruik van faciliteiten, die zowel wettelijk als institutioneel ingekaderd zijn (zo zitten er mensen van de RDMZ in de raad van advies van de Menno van Coehoorn stichting). Zo weten zij macht uit te oefenen op de ruimtelijke ordening van Nederland.

Wij willen hier geen waardeoordeel uitspreken over het belang van de machten van de schaduwdiscoursen die in vele verbanden bestaan. Wel willen we er op wijzen dat de macht van de stichtingen goed illustreert hoe de strijd om de ruimtelijke ordening en de verdeling van macht tussen de strijdende partijen huist in instituties die door hun werkwijze en organisatie grote invloed kunnen uitoefenen op het behoud van in dit geval het militaire erfgoed.

IEMAND DIE TEGEN ZIJN HOND ZEGT: ‘VLIEG’

Martijn Duineveld

CONCLUSIES IN HET LICHT VAN...

Hoewel in de studies ‘Constructies van beton’ en ‘De macht van een schaduwdiscours’ tal van factoren en mechanismen zijn bloot gelegd die allemaal mede van invloed zijn op de wijze waarop wij omgaan met historische relictten in de context van het Nederlandse landschap, zijn uit de studie geen eenduidige conclusies en aanbevelingen te trekken voor de wijze waarop wij met het erfgoed zouden moeten omgaan. Met deze stukken willen we de complexiteit van de sociale realiteit tonen, de complexiteit van sociale mechanismen die van invloed zijn op de ruimtelijke ordening en de omgang met cultuurhistorie daarin.

Wel denken we dat we tal van zaken hebben kunnen leren uit deze studies, zaken waarmee we de discussie zouden kunnen aangaan met een ieder die geneigd is de praktijken van ruimtelijke ordening te willen formaliseren in al te eenduidige uitspraken, methoden, formules, mensmodellen, etc. Zaken waarmee we ook de discussie kunnen aangaan met mensen die uitspraken doen binnen het officiële discours betreffende het nut en de noodzaak ‘iets’ te doen met cultuurhistorie. We zullen nu een aantal lessen, die we uit deze studie kunnen afleiden, presenteren als reactie op een aantal uitspraken over cultuurhistorie die we veelal tegenkomen in de beleidsliteratuur en soms ook in het wetenschappelijk discours. Daarmee leveren we een aantal deconstructivistische⁵² bijdragen aan het debat en tevens een aantal alternatieven

52 Zoals ‘gedefinieerd’ in: Oger 1995: *Jacques Derrida*

die richting kunnen geven aan de wijze waarop ‘men’ met cultuurhistorie zou kunnen omgaan. Onze intentie daarbij is om enige vraagtekens te zetten bij een aantal veelgehoorde kreten die we tegen komen in de debatten over cultuurhistorie en het gebruik daarvan in de ruimtelijke ordening. We pretenderen hier geen volledige analyse te geven van de wijze waarop aan de zinnen en begrippen, door diverse auteurs invulling wordt gegeven.

Er volgen nu zes citaten welke, tenzij anders aangegeven, afkomstig zijn uit de nota: ‘Belvoir. Uitzicht op dynamiek: het cultuurhistorisch beleid van de provincie Gelderland 2001-2004⁵³’, waarop wij met deze studie in het achterhoofd zullen reageren.

1. ‘Behoud door ontwikkeling’

Behoud door ontwikkeling is een slogan die we tegenkomen in de nota Belvédère van het ministerie van OC&W.⁵⁴ Later is deze ook elders gebruikt en ondermeer overgenomen in de titel van het NWO programma: ‘Bodemarchief in behoud en ontwikkeling.’⁵⁵ De slogan lijkt nu een van de centrale uitgangspunten te zijn binnen het Nederlandse cultuurhistorische ruimtelijke beleid.⁵⁶

Het behouden van bepaalde, door sommigen als erfgoed erkende relictten, kan inderdaad door het ontwikkelen ervan. Het geven van een nieuwe functie aan het erfgoed, bijvoorbeeld het inrichten van een oude bunker als nocturama, zoals de stichting Functioneel Bunkerbeheer stimuleert, kan ervoor zorgen dat het

53 Gelderland 2000: *Belvoir Uitzicht op dynamiek: het cultuurhistorisch beleid van de provincie Gelderland 2001-2004*

54 OC&W 1999: *Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*

55 During, Bloemers & Wijnen 2001: *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling: de conceptuele grondslagen*

56 www.google.nl, zoek: ‘Bodemarchief in behoud en ontwikkeling’

relict bewaard blijft omdat het zo naast een cultuurhistorische betekenis een ecologische functie krijgt. De transformatie van functie zorgt er tevens voor dat de betekenis van het relict verandert. Van historisch relict, dat verwijst naar een bepaalde geschiedenis, wordt het binnen bepaalde natuurdiscoursen een onderdeel van de natuur, een stuk natuurgood.

Voor welke ontwikkeling er ook wordt gekozen (of we bunkers inrichten als musea of als vleermuizenopvang of gewoon slopen), de keuze en waardering voor de ontwikkelingen kunnen enkel bestudeerd worden vanuit het perspectief van de betrokkenen (wetenschappers, beleidsmensen, bewoners, toeristen) en nooit a-priori en/of objectief wetenschappelijk gefundeerd worden. Er moeten keuzes gemaakt worden over wat we willen behouden en met welke ontwikkelingen.

Een goed 'behoud door ontwikkeling' voor de één is slecht voor de ander. Een goed 'behoud door ontwikkeling' voor de één is slecht voor de ander. Wat we met relicten uit het verleden doen is dan ook niet zelden de aanleiding tot een fel dispuut tussen mensen met verschillende belangen en uitgangspunten.⁵⁷ De vraag welk erfgoed we gaan behouden en hoe, impliceert tevens de vraag wiens erfgoed we willen behouden. Het erfgoed zoals dat door de leden van de Menno van Coehorn stichting als waardevol wordt erkend of dat van de RDMZ, van de ROB of dat van de omwonenden van een gebied of dat van de gemiddelde toerist, als die al bestaat?

Wiens erfgoed we behouden is altijd gekoppeld aan de intenties die achter het behouden van het erfgoed schuil gaan. Gaan we behouden omdat het erfgoed aansluit bij de identiteit zoals die door bewoners aan hun omgeving wordt toegekend of omdat het erfgoed economisch waardevol is? Of, omdat het erfgoed kan bijdragen aan de opvang van vleermuizen en daarmee goed

57 Ex & Lengkeek 1996: *Op zoek naar het echte*

is voor de natuur? Of, omdat het erfgoed de trots versterkt die sommigen koesteren voor het militair verleden?

Hoe het erfgoed dient te worden ontwikkeld is afhankelijk van de vraag hoe we willen dat het landschap zich ontwikkelt. Volgens wiens wensen richten wij Nederland in? En is er binnen deze ontwikkelingen wel ruimte voor de cultuurhistorie van sommige groepen? De slogan ‘behoud door ontwikkeling’ is volgens ons retorisch sterk, maar verbergt impliciet tal van vragen. Wiens erfgoed wordt behouden en wiens landschap wordt ontwikkeld op wijze X, Y of Z valt niet a-priori af te leiden uit de hierboven geschreven studies, het zijn normatieve en veelal politieke keuzes die wij hier niet kunnen en willen maken.

2. ‘Wij streven naar erkenning van de grote betekenis van de cultuurhistorie voor de identiteit van de provincie en voor de kwaliteit van de leefomgeving.’

We komen de relatie tussen cultuurhistorie en de identiteit van het landschap (die hier wordt gelegd) veelvuldig, in vele gedaanten tegen binnen de nota’s, rapporten, artikelen die worden geproduceerd over cultuurhistorie en ruimtelijke ordening. Wij willen hier zeker niet tegenspreken dat het behoud van cultuurhistorisch erfgoed in sommige gevallen, voor bepaalde groepen, tot het behoud of de versterking van de identiteit van een gebied of van een groep leidt. Dat cultuurhistorie per definitie goed is voor de identiteit van een plek, een gebied of een landschap, klinkt erg aannemelijk maar is niet meer dan een retorische truc die sommigen gebruiken om het door hun gekoesterde erfgoed aan de man te brengen.

Identiteit is iets wat mensen toekennen aan een plek en is afhankelijk van de betekenissen die een plek voor mensen heeft. Zo zagen we dat er door sommige betrokkenen bij het landgoed in Olst grote kwaliteiten aan het beton toegekend werden. In Meinderswijk zagen we dat zowel de beheerder als veel van de gebruikers niet veel betekenis en identiteit toekenden aan de relictten. Zij waren daar nauwelijks ‘werkelijkheid’, en werden, net

als bij de verschillende overheden en verschillende professionele instituties, niet als relevant erfgoed beschouwd.

Omdat wij, als wetenschappers, hier een analytische en daarmee amorele positie innemen, willen wij hier noch pleiten voor het behoud van een bepaald soort erfgoed noch ertegen. Wel menen we dat als men uitspraken over de relatie identiteit en cultuurhistorie meer wil laten zijn dan holle retoriek, dat men dan meer inzicht zou moeten verkrijgen in en recht zou moeten doen aan de wijze waarop leken betekenissen, waarden, kwaliteiten en identiteiten toekennen aan hun erfgoed. Pas in de context van een actuele relatie tussen bepaalde ‘gebruikers’ van de ruimte en de identiteit die zij toekennen, is de uitspraak: ‘cultuurhistorie leidt tot kwaliteit’ waar.

3. ‘Cultuurhistorisch besef en draagvlak zijn de basis voor een succesvol cultuurhistorisch beleid.’

Bovenstaande uitspraak lijkt erg veel op ‘artikel negen’ in het verdrag van Malta waarin overheden worden opgeroepen ‘voorlichtingscampagnes te voeren om bij het publiek besef te kweken en te ontwikkelen van de waarde van het archeologische erfgoed voor het begrip van het verleden en de bedreigingen voor dit erfgoed’.⁵⁸ Beide uitspraken suggereren dat er geen of weinig draagvlak zou zijn voor cultuurhistorie.

Wij willen hier niet tegenspreken dat er misschien weinig draagvlak is voor cultuurhistorie, zoals dit binnen het discours van cultuurhistorici zelf wordt geconstrueerd.⁵⁹ Veel van de betekenissen die cultuurhistorici toekennen aan de relictten uit het

58 EU 1992: *Het verdrag van Malta. Europees Verdrag inzake de bescherming van het Archeologische Erfgoed.*

59 Voor een statistische impressie van de interesse in cultuurhistorie zie: Haan de 1997: *Het gedeelde erfgoed: een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*

verleden delen zij niet altijd met een groot publiek. Bij de IJssellinie zagen we echter dat er tal van groepen erg betrokken waren bij het behoud en de ontwikkeling van de linie. Dat deze betrokkenheid niet altijd uit een interesse voor het verleden voortkwam en er soms sociale motieven een rol speelden, doet niets af aan het feit dat er draagvlak was voor het behoud van de cultuurhistorische relictten. Zowel de geschiedschrijving als het behoud en de reconstructie van delen van de IJssellinie zijn allemaal toe te schrijven aan leken, dat wil zeggen, mensen die zich buiten het officiële discours van overheden, instanties en universiteiten om, actief hebben ingezet voor het behoud.

Wie de intentie heeft draagvlak te creëren voor bepaalde waarden die worden toegekend aan bepaalde geschiedenissen en relictten uit het verleden doet er dan ook goed aan kennis te nemen van de alledaagse betekenis van en omgang met het verleden. Aansluiten op bestaande alledaagse structuren zou wel eens erg nuttig kunnen zijn voor het behoud van het officiële erfgoed. Recht doen aan het lekendiscours zou wel eens meer vruchten kunnen afwerpen dan de pogingen die worden ondernomen om, vanuit veelal elitaire en soms dogmatische waardenidealen, anderen proberen de waarden op te leggen.

4. 'De provincie wil een cultuurhistorische waardenkaart samenstellen, waarop alle cultuurhistorische waarden in de provincie worden geïnventariseerd'

Cultuurhistorische waardenkaarten lijken een belangrijk instrument te worden binnen de ruimtelijke ordening. Op een cultuurhistorische waardenkaart kunnen verschillende historische relictten en structuren worden aangegeven in een landschap en de verschillende waarden die zij hebben kunnen ten opzichte van elkaar worden gepositioneerd.⁶⁰ Een cultuurhistorische waarden-

⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: Barends, van Dockum, de Groot, Kooiman & Kylstra 1995: *Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn*

kaart impliceert dat het mogelijk is in één kaart aan te geven wat van waarde is (en daarmee cultuurhistorische voorgrond wordt) en wat niet (en daarmee naar de achtergrond verdwijnt).

In de commentaren op de eerder vermelde citaten is er al impliciet kritiek geleverd op de waardenkaart. Want ook hier geldt dat men zich moet afvragen of het wel reëel is alle waarden weer te geven op één kaart. Afhankelijk van de mensen die de kaart produceren, de denkwereld waarbinnen dat gebeurt, zal de kaart andere waarden weergeven. Een waardenkaart doet veelal uitspraken over het behoud van sommige sporen van het verleden boven andere. Een waardenkaart is nooit een objectieve weergave van de historische waarden van een gebied maar veeleer een selectieve representatie waarin enkel de waarden van een bepaalde groep worden weergegeven.

Het gebruiken van een waardenkaart als basis voor beleid gaat voorbij aan zowel de meervoudige betekenis van het landschap als aan de lokale divergentie in de omgang met relictten uit het verleden. Hoewel wij de strategische, politieke functie en waarde van een waardenkaart in het debat over de ruimtelijke ordening zeker erkennen, menen wij dat beleidsmensen zich door de eenduidige strepen en stippen op de kaarten niet moet laten verleiden tot daadwerkelijke bestemming en bescherming van 'het erfgoed'. Zij zouden er goed aan doen het erfgoed te bezien vanuit de context van de plek waarin het zich bevindt (iets wat in veel praktijken ook al reeds het geval is), en de betekenis die deze plek heeft voor de verschillende gebruikers ervan.

5. 'De rijksdiensten RDMZ en ROB zijn als kennisinstituut verantwoordelijk voor de aanlevering van specialistische expertise op terreinen als bouw- en architectuurhistorie, historische geografie en archeologie'

Dat is inderdaad het geval. Zowel op landelijk, provinciaal als op lokaal niveau hebben deze twee instituten veel kennis en macht in te brengen om te bepalen wat het behouden waard is en op welke wijze er behouden moet worden. Hoewel de bovenstaan-

de studie niet gericht is geweest op de hybride relaties die de kennisinstituten hebben met o.a. de academische werelden, de politiek, de maatschappij, e.d. kunnen we er van uitgaan dat deze instanties sterk zijn vervlochten met de academische werelden, die via deze instanties ook een deel van het door hun gekoesterde erfgoed weten te behouden.⁶¹

Hoewel via de artikeldrie-procedure binnen deze instanties wel de mogelijkheid bestaan voor leken, ed. een procedure te starten, die mogelijk kan resulteren in het toekennen van een beschermende status aan een bepaald relict, wordt het grootste gedeelte van het behoud gevoed door de professionele wereld. De macht tot behoud ligt dan ook bij een relatief kleine groep mensen, en is daarmee een elitaire aangelegenheid (zonder hier enige negatieve connotaties te willen verbinden aan het woord elitair.).

We begeven ons in gevaarlijk normatief vaarwater als we ons de vraag stellen hoe terecht het is dat slechts het erfgoed van een kleine groep op de aandacht van het beleid kan rekenen? Een overheidsinstelling wordt immers door de samenleving gefinancierd. We wagen ons niet aan een beantwoording op de bovenstaande vraag, maar willen in dit verband verwijzen naar een andere maatschappelijke discussie, die een aantal gelijkenissen vertoont met de discussie over cultuurhistorie en dat is die rond het natuur- en milieubeleid.

Voordat cultuurhistorie op de beleidsagenda van de ruimtelijke ordening kwam te staan is het de natuur- en milieulobby geweest die veel aandacht kreeg binnen het denken en de discussies over de ruimtelijke inrichting van ons land. Hoewel de discussies in het begin werden gedomineerd door ecologen en hun perceptie van hoe de natuur zou moeten zijn, is er sinds een aantal jaren steeds meer aandacht voor de meer alledaagse betekenis van

61 Vlg. Latour 1995: *Wetenschap in actie; wetenschappers en technici in de maatschappij*.

de natuur. Er zijn en worden tal van sociaal-wetenschappelijke studies verricht naar mensenwensen, natuurbeelden en ecologie-discoursen.⁶² Het denken over de natuur lijkt voorzichtig te zijn getransformeerd naar een denken dat open staat voor de meervoudigheid van de natuurpercepties. (Zoals de titel van de nota: ‘Natuur voor mensen, mensen voor natuur’⁶³ al doet vermoeden.)

Wij voorzien (en hopen uit democratisch oogpunt) dat ook het cultuurhistorische beleid een zelfde soort ontwikkeling zal doormaken en dat er meer en meer oog zal komen voor de allendaagse omgang met het erfgoed.

6. ‘Integreer cultuurhistorie volwaardig in de planvorming’

Dat lijkt ons een nobel streven, maar meer ook niet. Het woordje volwaardig impliceert dat men voorbij gaat aan de verschillende lagen van betekenis, gebruik en toe-eigening die mens en landschap verbinden. Zoals Flyvbjerg prachtig heeft laten zien is ruimtelijke ordening veelal een strijd om de ruimte tussen verschillende belangen en belangengroepen.⁶⁴ Ruimtelijke planvorming is een strijd tussen claims op de ruimte en een strijd om de betekenissen die de ruimte voor mensen heeft.

Sommige planningsmodellen en methoden wekken de suggestie eensgezindheid te kunnen kweken tussen de verschillende partijen die iets met de ruimte willen. Wij zijn van mening dat er niet zoiets kan bestaan als ruimte die recht doet aan de verschil-

62 Aarts 1998: *Een kwestie van natuur. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid*, Hajer 1995: *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*, Buijs & Filius 1998: *Natuurbeelden in de praktijk: de invloed van natuurbeelden en natuurvisies op gedrag en mening over het beleid*

63 LNV 2002: *Natuur voor mensen, mensen voor natuur: overdrachtdossier*

64 Flyvbjerg & Sampson 1998: *Rationality and power: democracy in practice*

lende lagen van betekenissen uiteenlopende wensen en verlangens. Foucault gebruikte voor dit soort ruimte het begrip 'heterotopia', een aan verlangen ontsproten utopie, die niet in de toekomst maar hier en nu gerealiseerd wordt.⁶⁵

Recht doen aan cultuurhistorie van wie dan ook impliceert altijd dat de belangen van een bepaalde groepen zullen moeten worden afgewogen tegen de belangen van andere groepen. Daarbij determineert niet het landschap hoe zij wordt vormgegeven maar de macht van diegene die haar vormgeven. Het citaat mist zeker niet in een beleidsnota al heeft het evenveel betekenis als iemand die tegen zijn hond zegt: 'vlieg'. Je kunt het altijd proberen, maar veel uithalen zal het niet.

65 Zie ook: Lengkeek 2002: *De wereld in lagen: sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaard (Inaugurale rede)*

BIOGRAFIEËN VAN HET LANDSCHAP

Martijn Duineveld en Jaap Lengkeek

INLEIDING

‘Alles van waarde is weerloos’, aldus de Nederlandse dichter en schilder Lucebert. Of het altijd opgaat, wie zal het zeggen? Wat van waarde is, wordt per definitie waardevol doordat het beperkt voorhanden is. Niet zelden wordt een schaars goed ook nog bedreigd. Als een weerloos goed bedreigd wordt, dan werpen zich gelukkig wel weer verdedigers op, die de strijd om waardevolle zaken aangaan. In toenemende mate geldt dit voor datgene wat ons uit het verleden is nagelaten. Erfgoed is een schaars goed, dat altijd dreigt teloor te gaan. Dat roept op tot actie. Behoud van erfgoed wordt een belangrijke opgave. Dat blijkt uit tal van beleidsnotities⁶⁶, wetenschappelijke studies en essays.⁶⁷

Toch blijkt deze verdedigende houding van verschillende betrokkenen niet altijd op een zelfde leest geschoeid of op precies dezelfde doelen, en dus waarden, gericht te zijn. Als het om erfgoed gaat, zijn er krachten die zich richten op actieve conservering, andere op reconstructie of op het zo veel mogelijk onaangeroerd laten. Zo kan er een fel dispuut losbarsten in welke vorm het erfgoed moet worden veilig gesteld.⁶⁸

66 Zie bijvoorbeeld: EU 1992: *Het verdrag van Malta. Europees Verdrag inzake de bescherming van het Archeologische Erfgoed.* en OC&W 1999: *Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*

67 Zie bijvoorbeeld: Kolen & Lemaire 1999: *Landschap in meervoud: perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*

68 Ex & Lengkeek 1996: *Op zoek naar het echte*

Een debat heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld tussen wetenschapsbeoefenaren en beleidsmakers over de vraag hoe met archeologisch en historisch erfgoed kan worden omgegaan in het kader van landschapsbehoud en –ontwikkeling. Het in 2001 in Nederland gestarte NWO-onderzoeksprogramma ‘Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling’ bevindt zich in het hart van dit debat. Doelstelling van het programma is het door integratie van de disciplines archeologie, historische bouwkunde, historische geografie en de aan planning en ontwerp gerelateerde disciplines genereren van benodigde kennis, die ertoe bij kan dragen dat cultuurhistorisch interessante landschappen en relictten binnen de ruimtelijke ordening zo goed mogelijk worden meegenomen in planning en ontwerp.

Het bijeenbrengen van wetenschappelijke disciplines, met soms zeer uiteenlopende uitgangspunten, ambities, belangen en taalgebruik, is niet eenvoudig zonder een gemeenschappelijk referentiekader. In de conceptuele grondslagen, zoals beschreven in de startnotitie van het genoemde onderzoeksprogramma, wordt een poging ondernomen om voor de verschillende disciplines een gemeenschappelijk, centraal concept te vormen: ‘De biografie van het landschap’.⁶⁹ Het landschap en het daarin opgeslagen archief van gebeurtenissen en veranderingen zouden zich kunnen laten kennen als een verhaal, waarin alle betrokken wetenschappen kunnen meelesen en gezamenlijk het verhaal vervolmaken. Wat elke wetenschap vermag te weten zou met het biografieconcept kunnen worden gebundeld en geïntegreerd.

Maar de wetenschapsterreinen zijn niet de enige die toegang verschaffen tot een verhaal. Omdat veel mensen een band hebben met het hun omringende landschap lezen zij daarom weer andere verhalen, vooral die met hun eigen geschiedenis te maken hebben. Het biografieconcept richt zich daarom niet alleen op

69 Hidding, Kolen & Spek 2001: *De biografie van het landschap*

een betere integratie tussen de verschillende historische disciplines, maar het biedt ook plaats voor buitenwetenschappelijke toekenning van betekenis aan het landschap.

Naast de bovengenoemde intenties lijkt het concept ook te suggereren dat door het verbinden van verschillende elementen aan een omvattend verhaal de cultuurhistorische waarden binnen ruimtelijke inrichtingsvraagstukken beter tot hun recht kunnen komen.

In de beschouwing van Hidding, e.a. wordt al erkend dat er moeilijk sprake kan zijn van één ‘eenduidige’ landschapsbiografie. In dit artikel willen we niettemin vraagtekens plaatsen bij de zin, mogelijkheden en noodzaak om met één biografieconcept alle betekenissen van het landschap en haar geschiedenis bijeen te brengen. Tevens willen we bekijken hoe de verschillende intenties die achter het biografieconcept schuil gaan zich tot elkaar verhouden. We willen daarbij niet krampachtig zoeken naar één beeld, maar juist de verscheidenheid aan verhalen gebruiken om tot nieuwe invalshoeken te komen voor de rol van het biografieconcept. Achtereenvolgens zullen we kijken naar de meervoudigheid van:

- De wetenschappelijke biografieën van het landschap
- De buitenwetenschappelijke biografieën van het landschap
- De biografie als retorisch middel in planprocessen en bij ontwerpogaven

Tot slot zullen we enige implicaties formuleren over de manieren waarop verschillende soorten biografieën op elkaar kunnen worden betrokken. Er zal worden bekeken hoe de verscheidenheid aan biografieën verschillende rollen impliceren die wetenschappers en niet-wetenschappers kunnen vervullen in het wetenschappelijke veld, de beleidsvelden en het publieke debat.

WETENSCHAPPELIJKE BIOGRAFIEËN

Er bestaan tal van disciplines die gemeen hebben dat ze zich op een of andere manier bezighouden met de ontwikkelingsgeschiedenis van het landschap. Wetenschapsbeoefenaren die werkzaam zijn binnen deze disciplines zijn historicus, archeoloog, kunsthistoricus, bouwhistoricus, historisch geograaf, socioloog, antropoloog, paleontoloog, ecoloog, etc. Hoewel de methoden, het object van onderzoek, de wijze van kennisproductie en de kentheoretische vooronderstellingen tussen de disciplines kunnen verschillen, hebben ze gemeen dat ze allemaal pogen geschiedenissen te (re)construeren van het landschap, of van relicten daarin. Iedere wetenschappelijke discipline zal haar reconstructie beschouwen als empirisch gefundeerd, controleerbaar uitgevoerd, herhaalbaar en verifieerbaar, en dus waarheidsgetrouw. Niettemin zijn er binnen en tussen de disciplines verschillende waarheden ontstaan over het verleden, de geschiedenis van het landschap en relicten in en onder het landschap. Het verhaal van de geschiedenis is geen directe afspiegeling van het verleden, maar altijd een wetenschappelijke constructie, die afhankelijk is van de methoden die men gebruikt, de perspectieven van waaruit men onderzoekt en de categorieën die men hanteert om kennis te ordenen.⁷⁰ Zo bestaan er tal van manieren om de geschiedenis in tijdsperioden onder te verdelen. Met een andere categorisering construeert men een andere werkelijkheid, een andere kijk op het verleden.

Naast de enorme diversiteit aan geschiedkundig onderzoek bestaan er ook tal van manieren om aan geschiedschrijving (het produceren van een biografie) te doen. Men kan kiezen uit beschrijvende en analyserende vormen die op hun beurt weer de

⁷⁰ Lorenz 1998: *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis*

inhoud van het geschiedverhaal beïnvloeden. Een andere categorisering, invalshoek, perspectief, etc. en een andere toonzetting in de verhalende of ‘narratieve’ vorm zorgen voor een andere constructie van het verleden en daarmee voor een andere biografie van het landschap.

Iedere historicus, of hij nu een empirist is of een postmoderne constructivist, zal beamen dat de geschiedenis die wij schrijven veranderlijk is in de tijd, bijvoorbeeld door voortschrijdend inzicht, maatschappelijke wensbeelden (we zien liever Willem de Zwijger als Vader des Vaderlands dan als rebel), politieke invloeden en veranderende perspectieven en classificaties. Het samenvoegen van mono-, inter- of multidisciplinaire tot stand gekomen biografieën leidt dan ook nooit zomaar tot ‘een grand narrative’, omdat kennis zich, door het geconstrueerde karakter, niet laat optellen.⁷¹

Het is tevens belangrijk te beseffen dat de productie van wetenschappelijke kennis mensenwerk is en derhalve ook het resultaat van tal van sociale processen, die zowel de inhoud als de productiewijze van de kennis beïnvloeden. Foucault heeft er al op gewezen dat een discipline altijd een ‘discours’ is, dat wil zeggen een wijze van spreken, denken en handelen, dat wordt gereguleerd door tal van menselijke en institutionele machten.⁷² Zo bestaat een discipline niet enkel omdat zij een uniek object onderzoekt of specifieke methodieken hanteert, maar ook omdat deze bestaat uit een groep mensen die er belang bij hebben als discipline te bestaan en te blijven voortbestaan.⁷³ Bourdieu vergelijkte de wetenschappelijke wereld als een samenstel van afzon-

71 Van Assche 2003: *Understanding the nature of disciplinary boundaries as a reason for succes in interdisciplinary research*

72 Foucault 1988: *De orde van het spreken*

73 Bourdieu 1981: *The specificity of the scientific field*, Kuhn 1970: *Structure of scientific revolutions*

derlijke velden van betrokken personen. Met elkaar stellen deze de logica en perspectieven vast waaraan het wetenschappelijk werk moet voldoen. Hiermee krijgen ‘competenties’ van de onderzoekers een erkende basis. Degenen die zich aan de regels houden worden gewaardeerd. Degenen die hierbij een voortrekkersrol vervullen en in belangrijke mate bijdragen aan de productie van kennis krijgen binnen deze context gezag, prestige en autoriteit. Belangrijke posities in het wetenschappelijke veld zijn dan ook verbonden met de kennis, die voor waar kan worden gehouden volgens de criteria van het veld.

De groep mensen, die binnen een discipline kennis produceert, doet dat veelal binnen een ‘institutie’⁷⁴, die eveneens eisen stelt aan het soort kennis dat wordt geproduceerd en de wijze waarop dit dient te geschieden. Een institutie bestaat uit regelende patronen, gericht op bepaalde doeleinden, die als ‘externe’ aanwezigheid een zekere dwingendheid hebben op de interne wereld van het individu.

De met de biografieconcept voorgestane accentverschuiving van monodisciplinaire naar een multi- of transdisciplinaire geschiedschrijving brengt dan ook met zich mee dat er tal van machten en krachten moeten worden overwonnen, omdat het denken, spreken en handelen van mensen is gebonden aan institutionele factoren (zoals de universiteit) en sociale praktijken die dit denken en handelen zowel mogelijk maken als inkapselen. Foucault geeft hiervan mooie voorbeelden in zijn rede ‘De Orde van het spreken’.⁷⁵ Hij laat zien hoe ‘innovatieve’ onderzoekers soms met dusdanig vernieuwende visies op de werkelijkheid kwamen aanzetten, dat deze door de heersende discipline niet voor waar konden worden geaccepteerd, terwijl de geschiedenis

74 Zie o.a.: Zijdeveld 2000: *Institutional imperative: the interface of institutions and networks*

75 Foucault 1988: *De orde van het spreken*

later uitwees dat ze dichterbij de later erkende ‘waarheid’ zaten dan diegene die het binnen de discipline voor het zeggen hadden. Niet iedere vernieuwer in de wetenschap heeft de kruisgang van Galileï hoeven gaan, maar er zijn er wel heel wat verketterd.

We willen met het bovenstaande zeker niet beweren dat de heersende machten die een discipline van binnen en buiten in stand houden slecht of verwerpelijk zijn (ze zijn zelfs noodzakelijk), maar er enkel op wijzen dat kennisproductie gebonden is aan mensen, wetenschappelijke velden, maatschappelijke ontwikkelingen en instituties. Daarom moeten er, naast problemen bij de multi- en interdisciplinaire constructie van kennis, ook tal van obstakels worden overwonnen wat betreft de menselijke en institutionele factoren die met de samenstelling van een geïntegreerde biografie gemoeid zijn.

BUITENWETENSCHAPPELIJKE BIOGRAFIEËN

Menig cultuurhistoricus weet uit eigen ervaring dat niet alleen wetenschappers betekenis toekennen aan het landschap, plekken en relictten. Er zijn ook tal van mechanismen werkzaam die het landschap voor ‘leken’ betekenisvol maken.⁷⁶ Naast de wetenschappelijke biografieën bestaan er dan ook buitenwetenschappelijke biografieën. Veel plekken hebben nog namen, die verwijzen naar gebruikswijzen of naar lang verdwenen eigenaars (het Galgenveld, het Landje van Jansen). De meeste mensen hebben zo een vanzelfsprekende kennis van hun omgeving. Lowenthal geeft hiervan mooie voorbeelden door verschillende generaties mensen met een agrarisch verleden te onderscheiden, die ver-

⁷⁶ Jones 1995: *Lay Discourses of the Rural: Developments and Implications for Rural Studies*

schillende herinneringen en voorstellingen hebben van het rurale.⁷⁷

Soms, bijvoorbeeld bij zeer gepassioneerde amateur-historici en amateur-archeologen, verschilt deze kennis, zowel inhoudelijk als in de wijze waarop deze geconstrueerd wordt, niet veel van de door wetenschappers geproduceerde kennis. Soms zijn de betekenissen die mensen aan het landschap toekennen, en daarmee ook datgene dat zij van waarde achten in het landschap, ontstaan binnen zeer lokale netwerken van actoren en zijn de door hun gebruikte constructies van het verleden slecht verenigbaar met de wetenschappelijke.⁷⁸

Hoewel de betekenissen die leken toekennen aan het landschap door de wetenschappelijke disciplines soms als ficties of waandenkbeelden worden beschouwd, zijn ze voor veel bewoners in een gebied ontegenzeggelijk net zo waar als de wetenschappelijke constructies dat voor de wetenschappers zijn. Ze bestaan aldus in *'the eyes of the beholder'* als volle waarheid naast andere (wetenschappelijke) waarheden. Een voorbeeld hiervan zijn de mythische kwaliteiten die door tal van groeperingen aan Stonehenge worden toegekend. Deze worden door het heersende discours niet erkend en daarbij wordt het gedrag van bepaalde groepen en hun gebruik van Stonehenge door het heersende discours niet geaccepteerd.⁷⁹ Andersom geldt natuurlijk hetzelfde: veel wetenschappelijke betekenissen zullen door veel leken niet worden (h)erkend. Het is dan ook een mythe te veronderstellen dat de buitenwetenschappelijke biografieën van het land-

77 Zie bijdrage Lowenthal in Kerkstra 2003: *Landscape of symbols = Landschap van symbolen*

78 Zie bijvoorbeeld een groot aantal bijdragen aan de boeken: Bender & Winer 2001: *Contested landscapes: movement, exile and place* en Robertson & Richards 2003: *Studying cultural landscapes*

79 Bender 1998: *Stonehenge: Making Space*.

schap altijd een onderdeel kunnen uitmaken van de door wetenschappers geconstrueerde biografieën van het landschap.

Lengkeek wijst er in zijn inaugurele rede dan ook op dat er tal van lagen van betekenis, omgang, gebruik en toe-eigening van het landschap bestaan, die elkaar binnen de strijd om de ruimte niet altijd kunnen verdragen.⁸⁰ Zo leert een rondgang langs de websites van metaaldetectoramateurs ons dat er grote verschillen bestaan in betekenis, omgang, gebruik en toe-eigening van het archeologisch erfgoed tussen de professionele cultuurhistorici enerzijds en de metaaldetectoramateurs anderzijds.⁸¹ Hoewel de metaaldetectoramateurs veelal geïnteresseerd zijn in dezelfde materiële objecten als de archeologen hebben deze objecten vaak een totaal andere betekenis voor deze hobbyisten.⁸² Daar waar de archeoloog relictten uit het verleden gebruikt om deze in de context van de vindplaats te interpreteren met als doel nieuwe geschiedenissen te construeren, zijn de metalen vondsten voor de detector-amateurs vaak schatten die pas waardevol worden als deze uit de landschappelijke context worden gehaald. De spanning van het zoeken, het vinden, het bezitten en het uitstellen (thuis in vitrine-kasten) maakt voor menig detector-amateur de relictten van grote waarde. Tussen de detector-amateurs en de wereld van de archeologen bestaan dan ook grote polemieken, die men op formeel niveau probeert te beslechten (zie bijvoorbeeld de in het kader van Malta uitgegeven nota: 'Malta en de metaaldetector. Standpunten en beleidsvoorstellen van de vereniging 'De Detector Amateur'.⁸³

80 Lengkeek 2002: *De wereld in lagen: sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaard (Inaugurele rede)*

81 Zie bijvoorbeeld: www.thecoinhunter.com

82 Mensing 1998: *Spanning bij iedere piep Bunschoter met detector door de Baamse bossen*

83 Kuypers, Gesink & Leenheer 1996: *Malta en de metaaldetector. Standpunten en beleidsvoorstellen van de vereniging "De Detector Amateur" (D.D.A.) voor wat betreft*

Kortom, ook de buitenwetenschappelijke betekenisconstructies zullen soms overlap vertonen met de wetenschappelijke en soms ook niet. En zo zullen er tussen de door verschillende groepen en individuen toegekende waarden ook weer tal van verschillen bestaan. Welk erfgoed we gaan behouden (en ontwikkelen) is daarom automatisch gekoppeld aan de vraag wiens erfgoed (wiens biografie) wij willen beschermen, naar wiens verleden wij willen verwijzen.⁸⁴

DE BIOGRAFIE ALS 'STORY LINE'

De keuze van sommigen om de voorkeur te geven aan sommige biografieën boven andere, om sommige relictten en landschappen wel te beschermen en andere aan de vergetelheid over te laten is altijd normatief van aard en laat zich nooit objectief funderen of wetenschappelijk legitimeren. Immers, wetenschappelijke waarheden leiden nooit tot de wetenschappelijke legitimatie van bepaalde waarden. Dat wil zeggen, er komen niet automatisch algemeen geldende waarden uit voort. Binnen een discipline, binnen de wereld van bijvoorbeeld de archeologie, zijn de wetenschappelijke velden duidelijk ingekaderd in een institutionele context. Concreet leidt dit er toe dat de toepassing van wettelijke regelingen en bijvoorbeeld het opnemen van plekken en gebouwen als rijksmonumenten of gemeentelijke monumenten deels gebaseerd is op wetenschappelijke criteria, geproduceerd door de specifieke wereld, en deels op beleidsmatige keuzen.

Veel van de relictten die door de cultuurhistorici een cultuurhistorische waarde krijgen toegekend, worden niet erkend als

de regulering van het gebruik van metaaldetectoren, zoals beschreven in het Europese verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed.

84 Duineveld & Cruysheer 2003: *Geen kookboek cultuurhistorie. Over de representatie van archeologisch erfgoed.*

rijksmonument en kennen derhalve geen wettelijke bescherming via de Monumentenwet. Het behouden van het overgrote deel van de cultuurhistorische waarden in het landschap kan dan ook enkel worden bereikt doordat mensen als wetenschappers, ambtenaren, belangengroepen, politici, etc. zich actief mengen in het beleids- en planningsproces.

Binnen beleid en planning vindt veelal een strijd plaats tussen tal van actoren met verschillende claims op de schaarse ruimte. Een ieder die zich op het strijdtoneel van de inrichting van het landschap begeeft, zal anderen moeten overtuigen dat bepaalde overblijfselen en landschappen uit het verleden bewaard moeten blijven. Wie zich binnen het planningsdebat als ‘actor among actors’ begeeft, betreedt een wereld waarbinnen andere ‘regels’ gelden dan binnen bijvoorbeeld de academische wereld. Het is de wereld van macht, strijd en retoriek waarin mensen de beste middelen zoeken om hun belangen te behartigen.

In het politieke debat wordt wetenschappelijke kennis ingevoerd om bepaalde uitspraken te legitimeren, maar veelal wordt deze vereenvoudigd tot een verhaal of argumenten, die niet zozeer pogen recht te doen aan de complexe wetenschappelijke constructies, maar veeleer moeten appelleren aan de belevingswereld van diegenen die overtuigd dienen te worden. Voorbeelden hiervan vinden we in de door de ecologieobby geïnitieerde debatten. Hoewel hun wetenschappelijke verhalen over biodiversiteit, bedreigde soorten, eilandtheorieën en ‘groene dooraderingen’ zeker van invloed zijn geweest op de besluitvorming, hebben ze waarschijnlijk minstens zoveel te danken aan de korenwolf en de panda. Deze twee dieren, die allebei symbool staan voor de natuur en voor het behoud daarvan, vervullen als sterk vereenvoudigd verhaal over de natuur, een sterk retorische functie in het debat. Maarten Hajer spreekt in dit verband van ‘*story lines*’: vereenvoudigde verhalen die het actoren mogelijk maakt

richting te geven aan hun denken en handelen en hier het denken en handelen van anderen ook weten te transformeren.⁸⁵

Wil een cultuurhistoricus zich in het veld van planning begeven dan zal hij zich net als de ecologen moeten bedienen van machtige verhalen: verhalen waarvan zowel de vorm als de inhoud, afhankelijk van de context waarin ze worden ingezet, zich laten bepalen door pragmatische motieven en niet door wetenschappelijke. Dat de rol van cultuurhistorici in een planningsproces vraagt om de inzet van de juiste strategieën op de juiste momenten is gebleken uit een studie naar het ontstaan van het 'Groot Archeologiepark' in de Vinexwijk Leidsche Rijn'. De archeologen en historisch bouwkundigen van de gemeente Utrecht hebben zich als 'goede Machiavellisten' in verschillende fasen van het planproces actief bemoeid met het ontstaan van het masterplan, de deelplannen en het ontwerp. Ze hebben daarmee een geslaagde machtspolitiek bedreven. Door de contacten die zij onderhielden en de tactieken die zij op de juiste momenten wisten in te zetten, zijn tal van cultuurhistorische waardevolle plekken en relictten in Leidsche Rijn bewaard gebleven.⁸⁶

De verdediging van het weerloze verleden is gebaat bij een 'story line' die als simpele biografie fungeert en die de 'lezers' weet te overtuigen. 'Si no è vero è ben trovato': ook als het niet allemaal waar of erkend gefundeerd is, werkt het verhaal overtuigend en effectief.

Naast de inzet van een 'story line' als biografie in een planningsproces kan deze een aanknopingspunt zijn voor een ontwerp- en inrichtingsopgave. Dit betekent dat het verhaal weer een andere rol te vervullen krijgt. Het verhaal zal hier moeten aansluiten op de praktijken van architecten, stedenbouwkundi-

85 Hajer 2003: *A frame in the fields: policymaking and the reinvention of politics*

86 Van Assche & Duineveld 2004: *Groot Archeologiepark Leidsche Rijn. Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp*

gen en landschapsarchitecten. Zo is uit interviews met betrokkenen bij het ontwerp van het ‘Groot Archeologiepark’ in Leidsche Rijn naar voren gekomen dat sommige cultuurhistorici zich pas willen uitspreken over hun beeld van het verleden en de wijze waarop hier op een authentieke wijze naar verwezen kan worden, als alle feiten op tafel liggen.⁸⁷ Ontwerpers daarentegen hebben juist in een vroeg stadium van het ontwerpproces behoefte aan visualisaties van het verleden, bijvoorbeeld een plaatje met daarin de loop van de Oude Rijn. Het verhaal, verteld of in de vorm van illustraties, moet er voor zorgen dat ontwerpers, die er zo hun eigen ideeën op nahouden over hoe er naar het verleden kan worden verwezen, zich aangesproken voelen. Voor cultuurhistorici die de dialoog aangaan met de ontwerpende disciplines is het kennis nemen van deze vakdisciplines en de werelden waarin zij handelen dan ook van groot belang.

De inzet van het biografieconcept in planning en ontwerp, in het publieke en politieke debat moet aldus zodanig worden ingezet dat het appelleert aan de belevingswerelden en belangen van diegenen die overtuigd moeten worden. Dat dit tot dilemma’s kan leiden ondervond een archeoloog recentelijk die ruimtelijke plannenmakers adviseerde over de biografie van het landschap. Hij mengde zich in de strijd om de ruimte van een reconstructiegebied en poogde zoveel mogelijk erfgoed te behouden. Tijdens het reconstructieproces waarin hij participeerde, kwam hij al snel tot de conclusie dat de dynamiek van het planningsproces niet veel ruimte over liet voor wetenschappelijke diepgang en onderbouwing. Om toch nog zoveel mogelijk van de cultuurhistorische relictten te behouden paste hij zich aan en handelend als politicus heeft hij zoveel mogelijk van het erfgoed proberen te behouden. Hoewel deze handelingen in de dynamiek van het planningsdebat noodzakelijk waren voor de doelen

87 Ibid

die hij nastreefde, werd hij door collega cultuurhistorici later bekritiseerd vanuit een wetenschappelijke optiek. Waarom waren die relictten wel behouden en die niet? 'Relict X is toch zeker veel waardevoller dan relict Y?' Zie hier in een notendop een dilemma voor cultuurhistorici, waarin de discrepantie goed duidelijk wordt tussen de wetenschapper in een wetenschappelijke rol met verantwoording aan de wetenschappelijke wereld enerzijds en de wetenschapper in een buitenwetenschappelijke rol als belangenbehartiger anderzijds.

WETENSCHAP EN BELEIDSPRAKTIJK VERENIGD

Naar aanleiding van de bovenstaande analyse kan er een aantal implicaties worden geformuleerd, over de rol van het biografieconcept, over de rol van verschillende wetenschappelijke disciplines, meer in algemene zin over multi-, inter- en transdisciplinair werken en over de relatie wetenschap, beleid en maatschappij.

Het concept 'biografie van het landschap' is een handige metafoor, die richting geeft aan het denken (over het landschap, de wetenschap, de beleving van het landschap, etc.). Toch kan men niet spreken over 'De biografie van het landschap' en moet men blijven onderkennen dat er verschillende biografieën naast elkaar (kunnen) bestaan, die niet altijd tot elkaar herleid kunnen worden of tot één verhaal leiden en die allemaal zo hun eigen wetenschappelijke dan wel niet-wetenschappelijke rollen impliceren.

De kennis over bodembehoud en cultureel erfgoed wordt zowel geproduceerd voor strikt wetenschappelijke of maatschappelijke groepen en instituties als voor 'interventies', beleidsmatig handelen dat erop gericht is ruimtelijke bestemmingen te veranderen of vast te leggen. De 'story lines', de betekenissen die expliciet aan een gebied of relictten worden toegekend, kunnen elkaar

in de weg zitten, bijvoorbeeld als het concrete ontwerp van een woonomgeving op een sterk toeristische *'story line'* is gebaseerd (een dorp als Orvelte). Dan zijn conflicten tussen bewoners en bezoekers mogelijk een gevolg. Als het ruimtelijke-orderingsverhaal noodzaakt tot een zekere fixatie van de betekenis van een plaats tot een bepaalde periode (bv. Celtic fields) uit de geschiedenis, dan kan dit afbreuk doen aan de wetenschappelijke kennis, die verbonden is met een veel breder spectrum van historisch belangrijke perioden.

We hebben eerder betoogd dat de relatie tussen de verschillende relevante disciplines complex kan zijn. Elke discipline put vooruitgang uit eigen verdieping. Door multidisciplinaire samenwerking kunnen elementen van verschillende wetenschappen met elkaar in verband worden gebracht. Interdisciplinariteit gaat verder en samenwerking leidt tot conceptuele uitwisseling, die soms de gehele epistemologische grondslagen van een wetenschap op scherp kan zetten.

Een transdisciplinaire benadering gaat nog een stap verder. Daarin worden de beperkingen van de wetenschap bewust erkend en wordt het gehele kennisveld aangevuld met de kennis van niet wetenschapsbeoefenaren. Het mag duidelijk zijn dat transdisciplinaire kennisontwikkeling grote integratieproblemen met zich meebrengt en gemakkelijk blijft steken in een ideologie van goede wil tot integratie en daarmee bewust of onbewust het problematische karakter van het transdisciplinaire werken lijkt te negeren.

Zelfs als interdisciplinaire en transdisciplinaire kennis leiden tot versterking van de positie van het cultureelerfgoed, blijft het van belang de processen en mechanismen die daarbij spelen te kennen en te kunnen relateren aan andere aspecten van ruimtelijke en maatschappelijke veranderingen. Daarmee wordt de opgave van de biografie als concept in planning en beleid uitgebreid tot een opgave waarin de productie en de context van het gebruik van een biografie nadrukkelijk wordt meegenomen. Dat wil zeg-

gen dat niet enkel het construeren van een biografie, object van wetenschappelijk onderzoek zou moeten zijn, maar tevens de wijze waarop een bepaalde biografie wordt ingezet en waarop deze zich verhoudt tot andere biografieën. We zullen nu dan ook nader ingaan op deze 'double loop' van kennisontwikkeling, als een belangrijk element uit de 'action research'.

We hebben eerder het dilemma beschreven van de cultuurhistoricus. Binnen de reconstructie poogde hij ondermeer om aangetoonde of vermoede waardevolle relictten *in situ* te bewaren. Dat betekent dat allerlei vormen van ruimtegebruik die de locatie zouden kunnen verstoren moeten worden vermeden. Bovendien dient dan een draagvlak te worden geschapen voor het zich onthouden van verstorende activiteiten. Dat betekent dat een biografische 'story line' in hoge mate effectief moet zijn om een complex krachtenveld van betrokkenen te overtuigen.

Een relevante mogelijkheid om wetenschap, maatschappij en beleid op elkaar te betrekken, is door middel van 'action research'. Deze aanpak, die begin jaren '50 door de psycholoog Kurt Lewin werd ontwikkeld bestaat uit een spiraal van handelings- en onderzoekscirkels met vier onderscheiden fasen: een probleemanalyse en planning, actie om het plan uit te voeren, observatie en evaluatie van het proces en resultaten, en tenslotte reflectie, waarbij de evaluatie en het hele proces nader onder de loep genomen worden. Bij de probleemanalyse en planning wordt gebruik gemaakt van inzichten van de participanten. Daarbij is het hele proces en wat het teweegbrengt nadrukkelijk onderwerp voor voortgaand onderzoek⁸⁸ en een leerproces op basis van de voortschrijdende onderzoeksinzichten. 'Action research is learning with the special intentions of achieving social action whilst concomitantly adding to public knowledge', aldus Lewin.⁸⁹

88 Zuber - Skerritt 1991: *Action research for change and development*

89 In Bawden, 1991: 19

Het leerproces op basis van voortschrijdend onderzoek heeft betrekking op twee soorten theorieën en objecten, de *'double loop'*. Deze is gericht op 'kwesties van eerste orde', namelijk onderzoek (voor interventies) om een situatie te veranderen en verbeteren. In dit geval, bij de constructie en inzet van een biografieconcept, om daarmee behoud van het bodemarchief te optimaliseren, gevolgd door concrete maatregelen. Vervolgens komen 'kwesties van de tweede orde' aan bod. Onderzoek naar hoe is omgegaan met de kwesties van de eerste orde en wat de gevolgen daarvan zijn voor behoud, identiteit, inzet van wetenschappelijke kennis, etc. Zoals Churchman het in 1971 formuleerde: *'(...) we must also go for the business of enquiry into our enquiry'*.⁹⁰

Binnen de eerste orde onderzoeken worden disciplines en praktijk, interdisciplinair en transdisciplinair met elkaar verbonden om tot bruikbare oplossingen te komen. Voor de tweede orde aanpak ontstaan er weer nieuwe en mogelijke andere inter- en transdisciplinaire samenwerkingsvormen. Dat betekent dat cultuurhistorische wetenschappen voor de tweede orde kwesties naar zichzelf dienen te kijken, net als groepen uit beleid en samenleving. Daarbij kan het proces van betekenisgeving van erfgoed (tweede orde) in een dynamische context bestudeerd worden door sociaal-ruimtelijke wetenschappen, die op zich niet in cultuurhistorie geworteld hoeven te zijn. Het leereffect ontstaat door het cyclische karakter van onderzoek naar eerste en tweede orde kwesties. Het cyclische karakter brengt voortdurend kennisontwikkeling in verband met interventies en machtsstrijd. Dat betekent dat participanten in de ontwikkeling van landschapsbiografieën bereid moeten zijn kritiek op elkaar te uiten en van elkaar te ondergaan. Immers, macht ontplooit zich liever zónder dan mét kritiek. Mede daardoor blijft het ook de moeite waard

90 In Bawden, 1991: 21

om bepaalde (eerste orde) processen alsnog later te analyseren vanuit een tweede orde perspectief.⁹¹

SLOT: OP DE BRES VOOR WEERLOZE WAARDEN

Gelukkig worden dichters niet afgerekend op de mate waarin hun gedichten corresponderen met de waarheid, zoals wetenschappers ook niet worden afgerekend op het gebrek aan poëzie in hun stukken. Want, zoals uit bovenstaand mag blijken, zijn waarden zo weerloos nog niet. Wat van waarde is, is van waarde voor een bepaalde groep mensen. De verdediging hiervan hangt niet zelden af van een strategische alliantie van wetenschappers, maatschappelijke belangen en beleidsactoren. Het elan ervan en de richting waarin de gezamenlijke inzet zich beweegt worden kracht bijgezet door een sterk, aansprekend biografieconcept voor het cultuurhistorische landschap. De alliantie kan de houding van de combattanten wederzijds beïnvloeden, maar de gezamenlijke strijd hoeft niets af te doen aan de eigen geaardheid en de logica van ieders positie en domeinen. De alliantie is en blijft strategisch en daardoor voorwaardelijk. Een beter zicht op de heterogeniteit van biografieconcepten dient om dit te helpen begrijpen. Belangrijk is om met elkaar te blijven leren van de ingezette processen en benaderingen. Efficiënt lijkt het om van het (onder)handelingsproces te blijven leren door middel van retrospectief, evaluerend onderzoek en, zo mogelijk, door ‘action research’.

91 Zoals in: Van Assche & Duineveld 2004: *Groot Archeologiestad Leidsche Rijn Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp*

EEN GEVECHT OM DE GESCHIEDENIS

Martijn Duineveld

VERLEDEN, LANDSCHAP, MENSEN, WORKSHOP

Er is binnen de ruimtelijke planvorming een toenemende aandacht voor het behoud van cultuurhistorische relictten. Na jaren waarin de ecologieobby om zijn plaats heeft gevochten en, als we de ministeriële nota's moeten geloven, zijn plaats heeft veroverd, lijkt het nu tijd voor de geschiedenis. Deze aandacht heeft als consequentie dat er door het NWO wetenschappers aan het werk zijn gezet op het raakvlak van cultuurhistorie, ruimtelijke planvorming en publieksbereik, zoals Martijn Duineveld, medeorganisator en presentator van de workshop: Een gevecht om de geschiedenis.⁹²

In zijn promotie onderzoekt hij hoe verschillende individuen en groepen mensen het cultuurhistorische erfgoed beleven. Zijn onderzoek richt zich dan ook niet op de materiële historische relictten zelf, maar op de wijze waarop verschillende groepen mensen daaraan betekenissen toekennen.

Om zijn onderzoek te illustreren aan de hand van een levend voorbeeld heeft hij samen met Christian Curré een workshop gehouden met de titel: 'Vechten om de geschiedenis.' Deze workshop bestond uit twee delen. In deel één is er gediscussieerd over de vraag hoe de geschiedenis kan worden gerepresenteerd in het landschap. Deze discussie is gevoerd aan de hand van een voorbeeld uit de praktijk: de restauratie van twee middeleeuwse

⁹² Gehouden op 1 november van het jaar 2002 in het Archeon voor het symposium 'Het beleefde land'

mottes op de Duivelsberg, gelegen nabij Nijmegen. In deel twee is er aan de hand van een aantal stellingen gediscussieerd over het nut en de noodzaak van het belevingsonderzoek.

Voorafgaand aan de discussie gaf Barbara Speleers van de ROB een presentatie over de restauratie van twee mottes op de Duivelsberg. Daarna werd er door het forum, waaraan zijzelf ook deel nam, gediscussieerd over het plan van de ROB. In het forum zaten naast Barbara Speleers verder Jef Gielen van de vereniging Das en Boom, Frank Saris van de vogelstichting Sovon en Evert van Ginkel, kenner en adviseur op het gebied van archeologie publieksbereik. Het publiek werd ook actief bij de discussie betrokken.

ENIGE NOTITIESVOORAF

Alvorens te beginnen met de reconstructie van de workshop willen we enkele vraagstukken, die we kunnen tegenkomen binnen discussies over de representatie van het verleden in het landschap, enigszins ontrafelen.

Het behouden van het cultuurhistorisch erfgoed is geen eenvoudige zaak. Zo moet het erfgoed concurreren met vele ruimtelijke claims. Een planningopgave is dan ook altijd een afweging van vele (politieke, maatschappelijke) keuzes. Gaan we natuur aanleggen of wegen en huizen, of geven we ruimte aan de rivieren? Zo kan het behouden van archeologische relictten op gespannen voet staan met de natuurwaarden die sommige ecologen toekennen aan de ruimte. De keuze voor een bepaalde invulling van de ruimte impliceert in veel gevallen dat de strijd moet worden aangegaan met andere functies. Of dat er moet worden nagedacht over een mogelijke integratie met andere functies en belangen.

Niet alleen moet men zich de vraag stellen aan welke claims op de ruimte men voorrang verleent of hoe deze kunnen wor-

den geïntegreerd, ook moet men zich afvragen welke geschiedenis men representeert. Het verleden bestaat immers vanaf de prehistorie tot aan het heden en er komt elke dag 24 uur verleden bij. Eén en dezelfde plek zal verschillende sporen bevatten uit verschillende tijden. De keuze voor het representeren van geschiedenis 'a' betekent dat men geschiedenis 'b', 'c', 'd' en 'e' niet representeert. 'Laten we hier de Romeinse tijd zien of behouden we de sporen uit de tweede wereldoorlog?' Omdat verschillende mensen verschillende ideeën hebben over wat waar en waardevol is, hangt bovenstaande vraag samen met de vraag 'wiens geschiedenis men wil laten zien.'

Tot slot moet men een keuze maken die met de bovenstaande punten samenhangt, namelijk: Hoe moet het erfgoed gerepresenteerd worden? Voor welke verhaalvorm wordt er gekozen? Welke beelden worden ingezet? Wordt er gebruik gemaakt van het authentieke materiaal of bouwen we het verleden na met nieuw maar 'oud ogend' beton? Kortom, recht doen aan het verleden betekent een gevecht om plek, geschiedenis, vorm en inhoud waarbij ongemerkt allerlei andere relaties en vraagstukken binnen sluipen. Wat nu volgt is geen chronologische weergave van de discussie maar een bewerking aan de hand van de hierboven onderscheiden thema's. Omdat het gevecht met andere ruimteclaims buiten de discussie is gebleven, zullen we, na de introductie, starten met het kopje: 'Welke en wiens geschiedenis representeren we?'

VECHTEN OM DE GESCHIEDENIS

Barbara Speleers werkt bij het ROB en was verantwoordelijk voor de restauratie van de twee mottes op de Duivelsberg. In vijf minuten gaf ze een mooie presentatie over de geschiedenis van de mottes en de wijze waarop het project is uitgevoerd: *'De Duivelsberg ontleent zijn naam aan het gebied 'de Duffel' waar u op uit-*

kijkt. Deze hoge stuwwal is gevormd in de Saale IJstijd (150.000 v. Chr.). Door de kracht van het landijs werd het zand tot op grote hoogte opgestuwd. Zo ontstond de landtong waar waarschijnlijk Graaf Balderik en zijn vrouw Adela rond 1012 hun burcht, Mergelpe, bouwde. Naar de traditie van die tijd werd het een motte. Een motte is een kunstmatig opgeworpen heuvel, voorzien van een steil talud en meestal omgeven door een gracht. Bovenop de heuvel werd een houten of stenen toren gebouwd en voor de heuvel lag de voorburcht, voorzien van gebouwen voor de bewoners. Het bijzondere van "Mergelpe" is dat ze uit twee mottes bestaat. De grote motte had een defensieve functie en de kleine motte diende waarschijnlijk als uitzichtpunt. Archeologen hebben de Duivelsberg gedeeltelijk onderzocht maar weinig gevonden. Zij denken dat de burcht nooit is afgebouwd. De beide mottes van de Duivelsberg zijn een archeologisch Rijksmonument. In de jaren '70 is de begroeiing op aanraden van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek door Staatsbosbeheer verwijderd om het zicht op de mottes te verbeteren en om de schade door omgewaaide bomen te verminderen. Echter, in de jaren '90 was de Duivelsberg weer begroeid door bomen waardoor het zicht op de mottes en op de omgeving verdwenen was. In 1999 hebben de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en Staatsbosbeheer een plan opgesteld. In dat kader zijn ook de bomen die op de mottes stonden gekapt en zijn het pad en de trap hersteld. Daarna is een plan opgesteld voor een tweede fase van herstel. De belangrijkste onderdelen uit het herstelplan Montem Mergelpe waren het vergroten van de zichtbaarheid van het verdedigingswerk met de bijbehorende structuren en het realiseren van informatievoorzieningen voor het publiek. De officiële opening vond plaats op 25 januari 2002.' Na deze introductie nam Barbara Speleers plaats naast de drie andere leden van het forum en kon het gevecht om de geschiedenis beginnen.

Welke en wiens geschiedenis representeren we? Al aan het begin van het gevecht om de geschiedenis maakt Frank Saris (directeur van Sovon en woonachtig nabij de Duivelsberg) duidelijk dat het niet eenduidig is aan welke geschiedenis men recht kan doen op een plek. Volgens hem vragen veel omwonenden zich af

waarom nu juist de mottes zijn hersteld. Voor veel bewoners van het gebied heeft de Duivelsberg een andere geschiedenis. *'Eentje met heel veel zeggingskracht.'* Voor de bewoners is het gebied bijzonder omdat er in de Tweede Wereldoorlog een tankdivisie van de Duitsers lag ingegraven. De Duivelsberg fungeerde toen als verdedigingswerk. Volgens Frank Saris kan wie goed kijkt de loopgraven nog herkennen die in het terrein aanwezig zijn. Hij stelde tijdens de workshop dan ook nadrukkelijk de vraag: *'welke geschiedenis willen we laten zien?'* Daarbij denkt hij niet alleen aan de sporen uit de Tweede Wereldoorlog. Hij meent dat ook de geschiedenis van de tamme kastanje voor veel bewoners erg relevant is: *'2000 jaar geleden kwam deze naar Nederland. En nu worden ze door SBB gekapt. Misschien moeten we daar op een andere manier tegenaan kijken, want de omwoners van de Duivelsberg zien ook dit als een belangrijk deel van het erfgoed.'*

Een man die zegt niet te werken bij het ROB en ook niet bij SBB sluit zich aan bij Frank Saris: *'Wie hier eigenlijk op één van de krukken had moeten zitten is mevrouw Eulings. Dat is de dochter van de boer die aan de Duitse kant van de Duivelsberg woont. In 1945 kwam de boer thuis nadat hij uit het Duitse leger gedeserteerd was en vond daar direct na de bevrijding op 9 mei een briefje met daarop: "Uw grond is nu van ons, ondertekend de Koningin van Nederland." Deze man was één van de weinige bewezen goede Duitsers! En als dank werd hem zijn gebied afgenomen. Zijn dochter heeft het verhaal opgeschreven en zij had hier met veel emotie de show nog mooier kunnen maken.'*

Voor de man die zegt niet te werken bij het ROB en ook niet bij SBB is dit verhaal een mooie illustratie van 'het feit' dat niet zozeer de mottes de belangrijkste geschiedenis representeren maar dat de Tweede Wereldoorlog van even groot, zo niet groter belang is: *'Laat die mottes a.u.b weer zo snel mogelijk volgroeien! Op voorwaarde dat je het verhaal van de Duivelsberg en SS-divisie, de Duitse boer, etc. laat zien. Dat is pas een uitgangspunt. (...) Dan zit er misschien veel meer waarde in dan dat we op dit moment vermoeden.'*

Naast deze collectief gedeelde geschiedenissen kunnen ook persoonlijke herinneringen, ervaringen en geschiedenissen de beleving van de Duivelsberg voor een persoon kleuren. Zo spreekt Jef Gielen van Das en Boom over oude foto's, waarop te zien is dat *'de Duivelsberg tot tweehonderd jaar geleden heel erg open was. Een grote heide met hier en daar een hakhout bosje, wat hagen en gigantische kastanjes. Het bos wat daar nu aanwezig is, dat was er toen niet.'*

Barbara Speleers stelt: *'Bij reconstructies in het landschap is het altijd de vraag tot waar wil je het terug wilt brengen. Twintig jaar geleden, honderd?'* Op de vraag hoeveel geschiedenissen er zijn, om recht aan te doen, antwoordt zij: *'We hebben heel veel geschiedenissen.'*

Hoewel de voorgaande opmerkingen misschien geïnterpreteerd kunnen worden als verschil in voorkeur en smaak is, volgens een meneer uit Venlo, de vraag welke geschiedenis we representeren heel erg gebonden aan politieke vraagstukken. Zo heeft men in Venlo zeer recent een Duits vliegveld, een belangrijk relict uit de Tweede Wereldoorlog, weggepoetst door een natuurontwikkelingsproject. De oorzaak daarvoor is volgens hem maar deels omdat het recente historie is. Belangrijker is volgens de meneer uit Venlo dat we liever een verleden tonen waar we trots op zijn, zoals de Hollandse waterlinie, dan dat we het verhaal vertellen van de vuile handen die zijn gemaakt bij de bouw van het vliegveld *'waaraan veel Venlo-ers goed hebben verdiend.'*

Evert van Ginkel meent daarentegen dat de eenzijdige blik op de geschiedenis ook te maken heeft met het feit dat *'de gevoelde historische diepte van velen niet verder terug gaat dan '40 –45'*. En daar is Jef Gielen het helemaal mee eens: *'Dat is het gemis van alle Nederlanders. Wij zijn niet trots op onze prehistorie. Door dat gemis maken wij ons helemaal niet druk of de Betuwelijn er wel of niet komt. Het interesseert de mensen geen ene lor dat er een archeologisch interessant iets ligt.'*

Een man die afkomstig zegt te zijn uit de Duitse cultuur sluit hier bij aan. Hij meent dat de consensus over archeologisch erf-

goed relatief makkelijk te verkrijgen is, maar dat het moeilijker wordt als je consensus wilt over zaken die honderd jaar geleden gemaakt of verdwenen zijn. Zo constateerde hij bij een bezoekje aan Limburg dat de mijnindustrie weggevaagd is. Dit heeft volgens hem alles te maken met de Nederlandse attitude: *'het moet nuttig zijn en als het niet nuttig is, dan wordt het ook niet als waardevol beschouwd.'*

Barbara Speleers reageert op de man die afkomstig zegt te zijn uit de Duitse cultuur en zegt dat dat niet alleen voor Nederlanders geldt: *'Kijk ook naar de Berlijnse muur. Dat ligt misschien nu nog in de pijnperiode maar over 50 jaar hebben we spijt dat er zoveel is weggehaald, en dat het in het stadsbeeld niet meer terug te kennen is.'*

Bovenstaande mag ons vermoeden bevestigen dat de vraag aan welke geschiedenis men recht doet niet zo eenvoudig te beantwoorden is. Het is een kwestie van smaak, verschillen in culturele en individuele betekenissen en daarnaast ook een kwestie van politiek. Aan sommige zaken wil men liever niet herinnerd worden. De geschiedenis kent haar censuur.

HOE DE GESCHIEDENIS TE REPRESENTEREN?

Het gevecht om de geschiedenis is dus een gevecht over de vraag: aan welke geschiedenis doen we recht? Hiermee hangt nauw samen de vraag: hoe doen we recht aan de geschiedenis?: Gaan we de 'recreant' overspoelen met informatieborden of laten we veel aan de verbeelding over?

Hoewel Evert van Ginkel zijn brood verdient met het geven van advies over publiek en erfgoed (*'Vanuit een zakelijk oogpunt zijn projecten als deze zeer positief.'*), gaat zijn persoonlijke voorkeur niet altijd uit naar een nadrukkelijke representatie van het archeologie erfgoed: *'Ik ben er niet van overtuigd dat de belevingswaarde van relictten als deze extreem worden verhoogt door dit soort reconstructie maatregelen. Als een object als dit niet vrijgemaakt is van bomen en als*

er geen trappen worden aangelegd dan meen ik dat de belevingswaarde minstens zo groot is.'

Een vergelijkbaar voorbeeld is volgens van Ginkel de omgang met de hunebedden. Deze hebben in Nederland veel aandacht gehad en zijn aan alle kanten voorzien van informatieborden, prullenbakken, bankjes, parkeerplaatsen, etc. Volgens hem is alles in het werk gesteld om de hunebedden toegankelijk te maken. Desondanks heeft hij zo zijn twijfels over deze manier van omgaan met het erfgoed.

Van Ginkel meent dat er alternatieven zijn. Zo liggen er in het Hunzedal aan de Duitse kant ook 50 hunebedden, die er totaal anders bij liggen. *'Die moet je echt gaan zoeken. Er zijn geen parkeerplaatsen. Ze zijn enkel te bereiken als je een heel mossig bos doorgaat en na tien minuten pas kom je bij een hunebed, dat zonder kaart onvindbaar zou zijn. En die zijn dan helemaal bedekt met bladeren. Persoonlijk vind ik dat veel mooier. Daarbij moet ik aantekenen dat het feit dat wat ik mooi vind afhankelijk is van mijn nogal grote detailkennis.'* Voor hem heeft een monument baat bij een zekere mate van kleinschaligheid, rust, ruimte en ruige natuur. Dat men er moeite voor moet doen om zelf informatie bij elkaar te sprokkelen over de relictten, geeft deze voor hem een duidelijke meerwaarde. *'(...) hoeveel panelen ik ook heb gemaakt die nu bij hunebedden staan te prijken om toe te lichten wat er te zien is, ik zou liever hebben dat mensen denken, "wat is hier gebeurd?" en dat ze meer de moeite nemen zelf het één en ander uit te zoeken.'*

Bij Das en Boom zijn ze blij met de door het ROB gereconstrueerde mottes. Wel zijn ze erg huiverig dat het nu weer dertig jaar zal duren voordat er beheer wordt gepleegd. Hierdoor zouden de mottes in *no time* weer dichtgroeien en daardoor zou ook het gecreëerde uitzicht worden belemmerd. De voorkeur van Gielen komt ondermeer doordat hij geboren en getogen is nabij de duivelsberg. De mottes heeft hij altijd al beschouwd als een plek met een fantastisch uitzicht, *'waar je door de oude bomen heen de rivier valleien en essen kunt zien liggen'*.

Hoe we het erfgoed ook representeren, de publieke belangstelling is niet overdreven groot en er zit er maar weinig economische waarde aan het erfgoed, meent van Ginkel. Als de hunebedden niet in Drente hadden gelegen, *'waar al een hondsrug is en bossen en 10 000 kilometer fietspad en wat al een vakantieoord is an sich'*, maar in een moeilijk te bereiken gebied, dan zul je zien dat de hunebedden niet veel mensen zouden hebben getrokken. *'Er is geen enkele aanwijzing dat er heel veel mensen afkomen op grafheuvels, mottes en vlietbergen.'* Hij meent dan ook dat de waarde van de Duivelsberg niet zozeer de mottes zelf zijn, maar dat je er op kan klimmen, dat je een uitzicht hebt en dat er een pannenkoekenhuis is. Het zijn deze factoren die het toeristisch bezoek bepalen en niet de interesse in cultuurhistorie.

Een man in het publiek is minder negatief. Volgens hem zou de representatie in vorm van beeld en verhaal van het erfgoed juist voor een grotere aantrekkingskracht kunnen zorgen: *'Het verhaal roept de beleving op. Uit onderzoek naar de Hollandse waterlinie bleek dat veel mensen dat ervaren als een blok beton, totdat het verhaal erbij wordt verteld.'* Een andere meneer sluit hier op aan. Het probleem van de archeologie is, volgens hem, dat het een onbekend en dus onbemind verhaal is. Meer informatie zou de interesse voor het erfgoed kunnen vergroten. Zo worden er commercieel uitgegeven boekjes op de markt gebracht die een redelijk succes zijn. *'Daar zijn herdrukken van.'*

Van Ginkel benadrukt dat hij niet beweerde dat er totaal geen publiek zou zijn voor archeologische representaties maar dat dit wel een klein publiek is. Die boekjes worden wel herdrukt maar het zijn er vaak niet meer dan een paar duizend.

Dat kennis tot meer belevingswaarde leidt sluit aan bij de persoonlijke ervaring van Jef Gielen: *'Ik heb tot drie jaar geleden niet geweten dat hier überhaupt mottes waren. Sinds ik naar Engeland ben geweest en ik daar de Hillfords heb zien liggen, ook mottes, en als ik nu de mottes op de Duivelsberg zie liggen dan denk ik: ja dat is mooi. Goed dat het zichtbaar is, het is een verrijking voor de mensen die daar*

nu komen. Maar de mensen die daar wonen en opgegroeid zijn die konden niets met het verhaal van de mottes. Zij konden wel iets met het verhaal van de Duivelsberg hoe het daar gegaan is in 40-45.'

Een architect uit het publiek vraagt zich af of het ROB voor het project op de Duivelsberg de hulp van landschapsarchitecten heeft ingeroepen. Hij denkt dat er wel nagedacht is over de geschiedenis die men wilde representeren maar niet over het ontwerp dat hier aan ten grondslag heeft gelegen. Is er überhaupt wel een architect bij betrokken geweest, vraagt de man zich af. Barbara Speleers moet de man teleurstellen: *'Er is geen architect bij betrokken geweest'*.

BELEVINGSONDERZOEK IN CONSENSUSLAND

Tijdens het eerste deel van de discussie is de complexiteit van de vele betekenissen die men aan de geschiedenis toekent goed geïllustreerd. Barbara Speleers vroeg zich tijdens de discussies dan ook terecht af of er recht kan worden gedaan aan de vele meningen die worden geuit in deze workshop, maar ook buiten de muren van de conferentie bestaan. *'Zoveel mensen zoveel meningen, hoe geef je daar invulling aan.'* Deze opmerking raakte aan het tweede deel van de discussie. Hierin kreeg het publiek vooraf de volgende stellingen voorgelegd: - Recht doen aan ieders beleving is geen utopie - Belevingsonderzoek heeft zijn bestaansrecht te danken aan de consensus ideologie- Consensus bestaat niet in 'het beleefde land' - Belevingsonderzoek is een machtsmiddel dat wordt misbruikt om draagvlak te creëren - Belevingsonderzoek ondermijnt de status van de expert. De discussie die op de stellingen volgde kende zijn eigen logica, zonder dat er daadwerkelijk op een specifieke stelling werd gereflecteerd.

De vraag hoe recht te doen aan de vele belevingen van de verscheidene mensen is een vraag die zich niet gemakkelijk laat beantwoorden. Gaan we zoeken naar consensus? Richten we het

landschap in volgens de grootst mogelijke deler, voor de groepen met meeste macht, of anders? Het zijn deze vragen die aan de basis stonden van de discussie in het tweede deel van de workshop.

De econoom in de zaal had een antwoord op de vraag van Barbara Speleers: *'Als iets een individuele beleving is dan betekent dat het individu moet betalen. Als het om collectieve beleving gaat dan is dat een taak voor de overheid. Dus voor het belevingsonderzoek is het van belang de beleving te collectivieren naar een consensus.'*

De man die niet werkt bij SBB en ook niet bij de ROB probeerde een antwoord te vinden met een ethisch/technisch denkraam. Volgens dit denkraam bestaan er twee soorten manieren waarop de overheid kan functioneren. Ten eerste kan een overheid bezig zijn met het vermijden van het kwade. Daarnaast is er de overheid die bezig is met het nastreven van het goede. Als voorbeeld voor het vermijden van het kwade noemt hij het onderhoud aan de mottes. Wat er vervolgens mee wordt gedaan, hoe de mottes worden gerepresenteerd, dat heeft meer van doen met de beleving van mensen. Volgens hem gaat de consensusideologie veel meer over het vermijden van het kwaad. *'Daar zijn we het snel mee eens. "We moeten Nederland droog houden achter de dijken" is hiervan een voorbeeld. Maar wat we er vervolgens mee gaan doen is nog een hele open vraag.'* De man die niet werkt bij SBB en ook niet bij de ROB vindt dan ook dat het belevingsonderzoek in de stellingen te kort wordt gedaan. *'Het belevingsonderzoek is dan bezig met het zoeken van gemeenschappelijk meningen waarin de overheid legitimatie vindt of zorgt dat het kwade voorkomen wordt. Het wordt pas echt interessant als we in de hoofden van de gebruikers van de ruimten, de consumenten, weten door te dringen en we allemaal gaan communiceren over de beleving. Belevingsonderzoek als vooruitkijkende kunsthistorie. De angst dat belevingsonderzoek voor vervlakking, zorgt voor een grote grijze massa, is dan ook ongegrond. Het omgekeerde is het geval. De diversiteit neemt eindeloos toe en dat moet je nastreven.'*

De econoom is het hier niet mee eens: *'Dat gaat enkel op voor momenten dat het mogelijk is keuzes te maken over de inrichting. Echter bij de Betuwelijn bijvoorbeeld is het niet meer mogelijk om recht te doen aan ieders beleving. Dan zal je soms moeilijke keuzes moeten maken in de praktijk. Ga je de ene beleving aantasten of de andere.'*

Gelukkig heeft de econoom nog wel een aanbeveling voor de belevingsonderzoeker: *'Het blootleggen van de verschillende verhalen die mensen aan het landschap toekennen zou één van de essenties van het belevingsonderzoek moeten zijn.'*

In dit deel van de workshop werden er ook nog veel opmerkingen gemaakt over zaken die in het eerste deel belang waren. Het was voor de presentator niet eenvoudig het gevecht om de geschiedenis te beëindigen en het te transformeren naar een discussie over het belevingsonderzoek. Er is een troost, beide discussies zullen in de toekomst nog vele malen gevoerd worden.

TOT SLOT

Uit de workshop is duidelijk naar voren gekomen dat het representeren van de geschiedenis zo'n eenvoudige opgave nog niet is. Er spelen vele belangen, wensen en verwachtingen over de in te richten ruimte. De discussie die door het forum en het publiek werd gehouden illustreerde prachtig de opgave van de belevingsonderzoeker. Het is aan hem de taak om de verscheidene beelden die mensen over de werkelijkheid hebben, de betekenissen die mensen aan de wereld toekennen, bloot te leggen. Hij kan zo zicht krijgen op die punten waar betekenissen van de ruimte en claims op de ruimte elkaar uitsluiten en/of leiden tot conflict. Hij kan ook op zoek gaan naar belevingswerelden die elkaar wel verdragen.

In een multiculturele samenleving (waarbij het begrip cultuur niet alleen duidt op het verschil in etniciteit) waarin duizenden ervaringswerelden bestaan, heeft een belevingsonderzoeker nog erg veel te doen. Tot het einde van de geschiedenis en de laatste mens hem gebiedt op te houden.

BIBLIOGRAFIE

Aarts, N.

1998 Een kwestie van natuur. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid. Wageningen: Aarts

Ashworth, G.

1993 Erfgoedplanning voor een actueel gebruik van het verleden. *Vrijetijd en samenleving* 4.

Barends, S., S. van Dockum, H. de Groot, M. Kooiman, & E. Kylstra

1995 Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn. Utrecht

Beekmans, J. R., & C. Schilt (eds.)

1998 Drijvende stuwten voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJssellinie. Utrecht: Uitgeverij Walburg Pers i.s.m. Stichting Menno van Coehoorn

Bender, B.

1998 Stonehenge: Making Space. Oxford: Berg

Bender, B., & M. Winer

2001 Contested landscapes: movement, exile and place. Oxford: Berg

Bourdieu, P.

1981 The specificity of the scientific field. In: Lemert, C. C. (ed.), *French Sociology: rupture and renewal since 1968*. New York: Columbia University Press

Buijs, A. E., & P. Filius

1998 Natuurbeelden in de praktijk: de invloed van natuurbeelden en natuurvisies op gedrag en mening over het beleid. Wageningen: DLO-Staring Centrum

Caftanzoglou, R.

2001 The Shadow of the sacred Rock: Contrasting Discourses of Place under the Acropolis. In: Bender, B. and Winer, M. (eds.), Contested landscapes: movement, exile and place. Oxford: Berg

Chandler, D.

2001 Semiotics: the basics. London: Routledge

Coeterier, J. F.

1987 De waarneming en waardering van landschappen. Wageningen: Coeterier

Denzin, N. K.

1997 Interpretive ethnography: ethnographic practices for the 21st century. Thousand Oaks: Sage

Driel, H.

1993 De Semiosis. De semiotiek van C.S. Peirce in verband gebracht met het verschijnsel 'film'. Tilburg: Katholieke Universiteit Brabant

Driessen, H. d. J., H. (ed.)

1994 In de ban van betekenis: proeven van symbolische antropologie. Nijmegen: SUN

Duineveld, M., & A. Cruysheer

2003 Geen kookboek cultuurhistorie. Over de representatie van archeologisch erfgoed. Wageningen: In vervaardiging

Duineveld, M., & J. Lengkeek

2002 Het beleefde land: over beleving & meervoudig ruimtegebruik. Wageningen: Wageningen Universiteit Omgevingswetenschappen

During, R., Bloemers, J. H. F., & M. H. Wijnen (eds.)

2001 Bodemarchief in behoud en ontwikkeling: de conceptuele grondslagen. Assen: NWO

Eco, U.

1976 A theory of semiotics. Bloomington: Indiana University Press

2001 Kant en het vogelbekdier. Amsterdam: Bert Bakker

EU

1992 Het verdrag van Malta. Europees Verdrag inzake de bescherming van het Archeologische Erfgoed. Valetta: Europese Economische Gemeenschap.

Ex, N., & J. Lengkeek

1996 Op zoek naar het echte. *Vijetijd studies* 14: 24-42.

Flowerdew, R., & D. Martin

1997 Methods in human geography: a guide for students doing research projects. Harlow: Longman

Flyvbjerg, B., & S. Sampson

1998 Rationality and power: democracy in practice. Chicago: University of Chicago Press

Foucault, M.

1988 De orde van het spreken. Meppel: Boom

Gable, E., & R. Handler

2003 After Authenticity at an American Heritage Site. In: Low, S. M. and Lawrence-Zunga, D. (eds.), The anthropology of space and place: locating culture. Malden: Blackwell

Geertz, C.

1973 Interpretation of cultures: selected essays. New York: Basic Books

Haan de, J.

1997 Het gedeelde erfgoed: een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau

Hajer, M. A.

2003 A frame in the fields: policymaking and the reinvention of politics. In: Hajer, M. and Wagenaar, H. (eds.), *Deliberative policy analysis: understanding governance in the network society*. Cambridge: Cambridge University Press

Hajer, M. A.

1995 *The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process*. Oxford: Clarendon

Hall, S.

1997 *Representation: cultural representations and signifying practices*. London: Sage

Herzfeld, M.

1991 *A place in history. Social and monumental time in a Cretan town*: Princeton

Hidding, M. C., J. Kolen, & T. Spek

2001 De biografie van het landschap. In: During, R., Bloemers, J. H. F and Wijnen, M. H. (eds.), *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling: de conceptuele grondslagen*; pp. 162 p; Assen: NWO

Hijink, M.

1998 *Betonnen bewijs van de Koude Oorlog, Gelderlander*. Nijmegen 4 juni 1998

Hoopes, J. (ed.)

1994 *Peirce on Signs: Writings on Semiotic by Charles Sanders Peirce*: University of North Carolina Press

Hopman, P.

2003 *Koepelvisie Landschap en cultuurhistorie regio Gelderland (CONCEPT)*. Arnhem: Staatsbosbeheer

Horlings, A.

1997 De rigoureuze opgave van Noord- en Oost-Nedeland, Arnhmese Courant. Arnhem 14 juni

2000 Een staatsgeheim als museum Wandelroute langs bunkers van IJssellinie bij Olst, Apeldornse courant Apeldorn juni

Howarth, D.

2000 Discourse. Buckingham: Open University Press

Jones, O.

1995 Lay Discourses of the Rural: Developments and Implications for Rural Studies. *Journal of Rural Studies* 11: 35-49.

Kerkstra, K.

2003 Landscape of symbols = Landschap van symbolen. Wageningen: Blauwdruk

Koedoot, M.

2003 Erfgoed in beton: een studie naar betekenisgeving aan historisch erfgoed en implicaties voor de ruimtelijke ordening. Wageningen: Wageningen Universiteit

Kolen, J., & T. Lemaire

1999 Landschap in meervoud: perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw. Utrecht: Jan van Arkel

Kuhn, T. S.

1970 Structure of scientific revolutions. Chicago

Kuypers, W. B., G. Gesink, & G. B. Leenheer

1996 Malta en de metaaldetector. Standpunten en beleidsvoorstellen van de vereniging "De Detector Amateur" (D.D.A.) voor wat betreft de regulering van het gebruik van metaaldetectoren, zoals beschreven in het Europese verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed. Drachten: De detector amateur

Latour, B.

1995 Wetenschap in actie; wetenschappers en technici in de maatschappij. Amsterdam: Bakker

Lengkeek, J.

2002 De wereld in lagen: sociaal-ruimtelijke analyse nader verklaard (Inaugurele rede). Wageningen: Wageningen Universiteit

LNV

2002 Natuur voor mensen, mensen voor natuur: overdrachtsdossier. Den Haag: Directie Natuurbeheer

Lorenz, C. F. G.

1998 De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis. Meppel: Boom

Lowenthal, D.

1985 The past is a foreign country. Cambridge: Cambridge University Press

Mensing, A.

1998 Spanning bij iedere piep Bunschoter met detector door de Baarnse bossen, De Gooi en Eemlander 17 september

Monumenten Advies Bureau

2002 Veldwerkinventarisatie Klingelbeekseweg, militaire objecten IJssellinie. Arnhem: Gemeente Arnhem

OC&W

1999 Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag: VNG Uitgeverij

Oger, E.

1995 Jacques Derrida. Kampen: Kok Agora

Provincie Gelderland,

2000 Belvoir Uitzicht op dynamiek: het cultuurhistorisch beleid van de provincie Gelderland 2001-2004. Arnhem

RDMZ

1994 Monumentenwet 1988: wet houdende nieuwe bepalingen voor het behoud van monumenten van bouwkunst en archeologie; pp. 33. Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg

Reijer, E. C., de

1998 De IJssellinie 1950-1968. Zwolle: Waanders Uitgeverij i.s.m. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Robertson, I., & P. Richards

2003 Studying cultural landscapes. London: Arnold

Satzewich, V.

2002 Ukrainian diaspora. London: Routledge

Seale, C.

1998 Researching society and culture. London: Sage

Selwyn, T.

1996 Introduction. In: Selwyn, T. (ed.), *The Tourist Image. Myth and myth making in tourism*. Chichester a.o.: John Wiley and Sons

Sommer, U.

2000 Archaeology and regional identity in Saxony. *Public Archaeology* 1: 125-142.

Stichting Menno van Coehoorn

2002 Saillant Kwartaalbericht van de Stichting Menno van Coehoorn. Zutphen

Tienkamp, R.

2001 IJssellinie: even huiveringwekkend als boeiend, Kijk op Oost Nedeland

Urry, J.

1990 *The tourist gaze: leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage

VROM

2001 Ruimte maken, ruimte delen: Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Den Haag:VROM

Van Asche, K., & M. Duineveld

2004 Groot Archeologiepark Leidsche Rijn: over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp. Wageningen: Wageningen UR

Van Assche, K.

2003 Understanding the nature of disciplinary boundaries as a reason for succes in interdisciplinary research. In: Tress, B. (ed.), Interdisciplinary and transdisciplinary landscape studies: potential and limitations; pp. 192 p;. Wageningen: Delta Program

Van Assche, K., & H. de Jong

2003 Symboliek van onzichtbare landschappen: Grenzen van historische referenties in Almere-Hout. Wageningen: Wageningen Universiteit

Van Assche, K., & M. Duineveld

2004 Groot Archeologiepark Leidsche Rijn Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp. Wageningen: WUR

Van Assche, K., & M. Jacobs

2002 Kwaliteit in Complexiteit. Ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover. Wageningen: Alterra

Wilson, A.

2000 The Ukrainians: Unexpected Nation. New Haven / London: Yale University Press

Wittgenstein, L., & G. H. v. Wright

1980 Culture and value (Vermischte Bemerkungen). Oxford: Blackwell

Zijderveld, A. C.

2000 Institutional imperative: the interface of institutions and networks. Amsterdam: Amsterdam University Press

Zuber - Skerritt, O.

1991 Action research for change and development. Aldershot: Avebury